

Hans Witmer

Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch

Een ontwikkelingsmodel van de stad van 1170 tot 1400 – (deel 2)

In het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 36 (2019) verscheen het eerste deel van dit artikel. Hierin beschreef de auteur de ontwikkeling van de stad 's-Hertogenbosch tot 1222. Hij concludeerde onder meer dat de beschrijving die de middeleeuwse geschiedschrijver Molius van de vroegste geschiedenis van Den Bosch gaf, nauwkeuriger is dan tot nu toe werd aangenomen.

In het tweede deel wordt de ontwikkeling van de stad besproken na 1222 en de overstromingen en ophogingen na 1250. Vervolgens komen de bouw van de lakenhal, het vleeshuis, het broodhuis en de waag aan het einde van de dertiende eeuw aan de orde. De daaropvolgende paragraaf behandelt de start van de bouw van de eerste stadsmuur na 1318, gevolgd door het 'raadsel' van de drie snel opeenvolgende locaties van het raadhuis van de stad. Het tweede deel van het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch wordt afgerond met conclusies.

De ontwikkeling van de stad na 1222

Nu we ons een beeld hebben gevormd van de staat waarin de stad rond 1222 verkeerde, kan de vraag gesteld worden of we de verdere stedenbouwkundige ontwikkelingen binnen en buiten de vergrote vesting nader kunnen duiden. Kroniekschrijvers helpen ons voor de eerste decennia niet veel verder. Zij maken in de periode tussen 1222 en 1280-1290 alleen melding van de reeds genoemde vestiging van het Minderbroedersklooster op het terrein van het hertogelijk jachtverblijf in 1228. In de slag bij Woeringen (1288) versloeg hertog Jan I van Brabant (1267-1294) de bisschop van Keulen. Dit had als gevolg dat na 1288 de rol van de aartsbisschop in onze streken is uitgespeeld.

Terugkerende overstromingen zullen zeker een vertragende rol hebben gespeeld bij de ontwikkeling van de stad tot rond 1300. Na 1300 lijkt er een versnelling in de ontwikkeling van de stad te ontstaan. De redenen hiervoor zijn onduidelijk.

Intussen breidde de *ville neuve* 's-Hertogenbosch zich uit langs de toen nieuwe Vughterstraat tussen de eerste en tweede Vughterpoort (zie afbeelding 7 op pagina 20).

Overstromingen en ophogingen

In de tweede helft van de dertiende eeuw kreeg 's-Hertogenbosch steeds meer te maken met wateroverlast. Dat kwam doordat het water vanuit de Meierij sneller werd aangevoerd. Oorzaken hiervan waren ontginningen en boskap daar. Ook de Maas kende steeds vaker hoge waterstanden door de ontginningen in het stroomgebied van die rivier en de afdam-

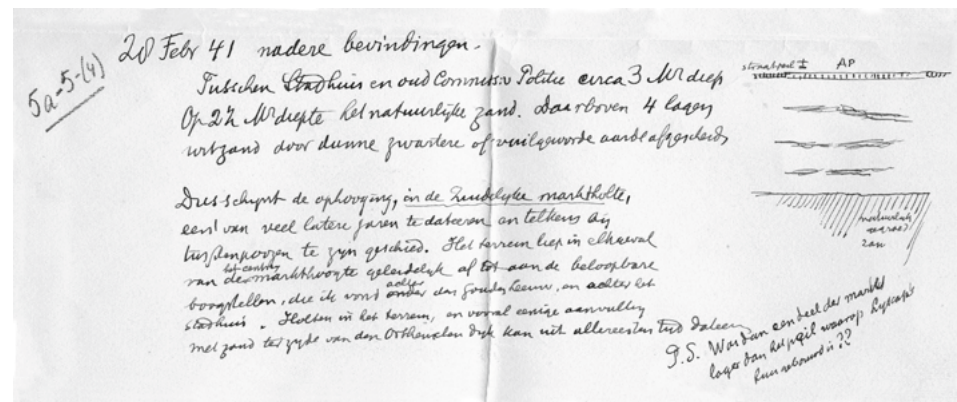

1. Hertog Jan I. Chromolitografie door Georges Severeijns, midden negentiende eeuw. (Wikimedia Commons)

ming van de Maas bij Heusden in 1270. Daardoor werd een natuurlijke overloop naar het westen afgesloten. Al deze ontwikkelingen leidden tot hogere waterstanden rondom de stad en ook steeds vaker tot overstromingen.¹ Via de vele vertakkingen van de drie stromen – Dieze, Dommel en Aa – drong het water gemakkelijk tot in het hart van de stad door.

Ophogen van het maaiveld was het antwoord op dit probleem. Dit is bij archeologisch onderzoek vast te stellen aan de gelaagdheid van de bodem ter plekke. Mosmans gaf in 1941 op een schets een profiel aan van een gegraven put voor het stadhuis en een aanduiding van de diepte van de oorspronkelijke zandlaag (zie afbeelding 2). Bij het uitgraven van een schuilkelder met een oppervlakte van dertig vierkante meter voor de panden De Lelie (Markt 3) en het stadhuis op 28 februari 1941 zijn mogelijk archeologische gegevens verloren gegaan. Onduidelijk is of de schuilkelder de 'structuurlijn' tussen het blok op de Markt en de Ridderstraat heeft doorsneden en mogelijke resten heeft beschadigd.

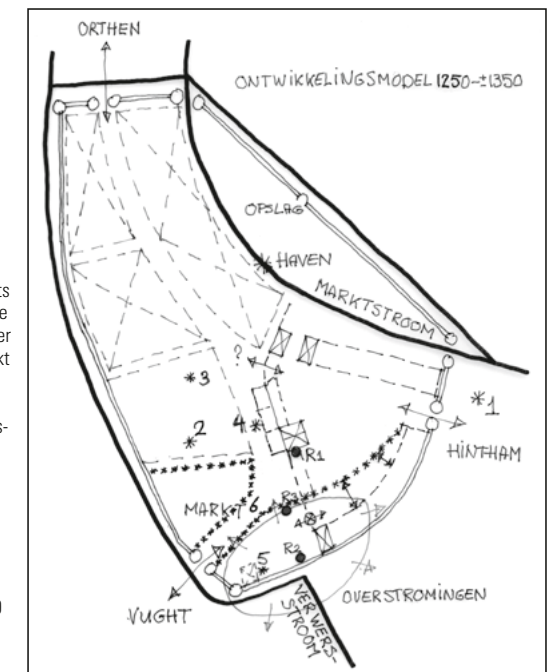
2. Tekening 5a-5-4) van J. Mosmans (28 februari 1941). Tussen het stadhuis en het toenmalige politiebureau in het blok op de Markt is in februari 1941 een put gegraven voor een schuilkelder van drie meter diep. Op 2,5 meter diepte bevond zich het witte zand, daarboven bevonden zich vier lagen wit zand afgedekt met dunne zwarte of vuil geworden aarde. Een archeologische datering en fasering van deze ophogingen ontbreken tot op heden. Tekening J. Mosmans. (Archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Bij andere opgravingen in het centrum van 's-Hertogenbosch zijn eveneens ophogingen geconstateerd. Het artikel 'Markt' van H.L. Janssen laat zowel aan de zuid- als de noordzijde van de opgravingsput op de Markt ter plaatse van de waterput een ophogingsprofiel zien. De oudste middeleeuwse woonlaag (eind twaalfde eeuw), humeus vuil zand (laag 9), is zeker met twee meter opgehoogd. Aan de bovenzijde van deze laag 9 zijn afdrucken van hoeven en karrensporen aangetroffen. Bij de lagen 8, 7, 6 en 5 wordt een grove tijdsaanduiding aangegeven. Er is afwisselend schoon zand, stadsvuil en puin aangebracht.² Bij de opgraving van Heesters op het Geertru-terrein ten westen van de afgebroken Sint-Pieterskerk kon zelfs een ophoging van drie meter worden geconstateerd. Oud stuifzand met daarboven het vroegmiddeleeuwse maaiveld bevindt zich op 3 meter +NAP (laag C). Vervolgens laat het profiel ophogingen tot 4.15 meter +NAP zien (laag D), binnen de vergrote vestingmuur van 1222. Het betreft hier een laat middeleeuws loopvlak. Laag E is een vijftiende-eeuwse puinlaag van meer dan twee meter dik. Het huidige maaiveld bedraagt hier 6.20 meter +NAP.³ Ook het archeologisch onderzoek ter plaatse van de panden Pensmarkt 13-15 leverde vergelijkbare resultaten op. In de kelder van Pensmarkt 13 is in een opgravingsput de oorspronkelijke podzollaag aangetroffen. Het vroegmiddeleeuwse maaiveld lag hier op

4,30 meter +NAP. De ophoging tot het huidige maaiveld bedraagt hier ongeveer 2,30 meter (zie 'Het verborgen verleden', deel 1, afbeelding 12 op pagina 31).

Voor het zuidelijk gebied van het ommuurde gedeelte van de stad ondervond veel overlast. Men hoogde daarom het getroffen gebied in verschillende fases op met behulp van zand en huisvuil (zie afbeelding 2). Door deze ophogingen is een deel van de vroegste structuur van de *ville neuve* behouden. De vertrekken op de begane grond van veel dertiende-eeuwse panden, zoals de panden Pensmarkt 13 en 15, hadden een forse hoogte. Deze ruimtes werden na de ophogingen van het maaiveld heringedeeld in een kelderruimte en een nieuwe entree met aangepaste hoogte. De kelderruimtes zijn in de loop van de tijd minder onderhevig geweest aan aanpassingen en vertellen dus het verhaal van de vroegste geschiedenis van de stad. Het is goed mogelijk dat de vele overstromingen na het midden van de dertiende eeuw leidden tot verschuiving van de oude rooilijn van de bebouwing aan de zuidzijde van de huidige Markt in noordelijke richting (zie afbeelding 3). De maaiveldverhogingen zullen eveneens de entree van de kleine vesting bij de Ridderstraat hebben beïnvloed. Waarschijnlijk is deze poort daarom in onbruik geraakt en afgebroken.

3. Ontwikkelingsmodel 's-Hertogenbosch 1250-1350.
Overstromingen die na 1250 en rond 1300 hebben plaats gevonden, leidden tot ophogingen in het centrum van de stad. Het gebied binnen de ommuring werd tot 2,5 meter opgehoogd en de zuidelijke rooilijn van de huidige Markt werd verplaatst. Gelet op de wateroverlast zal de loop van de Verwersstroom door de vesting zijn gedompt. Tussen de vesting van de hertog en het Minderbroeders-terrein werden aan het eind van de dertiende eeuw het Broodhuis, de Lakenhal en het Vleeshuis gebouwd.
1. 'Kasteel' van de Hertog (rond 1222)
2. Vestiging minderbroeders (1228)
3. Huis van de Lombarden (na 1250)
4. Broodhuis, Vleeshuis en Lakenhal (na 1287)
5. Vermoedelijke locatie Waag (1290)
6. Ontwikkeling Sadelstraat (nu Schapenmarkt) na 1300
R1, R2 en R3: opeenvolgende locaties van het stadhuis.
(tekening auteur)

Lakenhal, Vleeshuis, Broodhuis, Waag en Markt

De eerste vermeldingen van de Lakenhal, het Vleeshuis en het Broodhuis treffen we in de archieven aan na 1287.⁴ In het pand Pensmarkt 15 werden resten van een zeer oude dakconstructie teruggevonden. Naar aanleiding van de resultaten van het dendrochronologisch onderzoek van de sporenkap van de panden Pensmarkt 13-15, uitgevoerd door E. Jansma van het Instituut voor Prae- en Protohistorische Archeologie (I.P.P.) te Amsterdam, heeft A. van Drunen in 1988 een monumentenbericht geschreven in *Bulletin KNOB*.⁵ Door

1 Zie de paragraaf Geografie 'Het verborgen verleden', deel 1, 23-27.

2 Janssen, *Van Bos tot Stad*, Markt, 53-63, afbeelding 4.

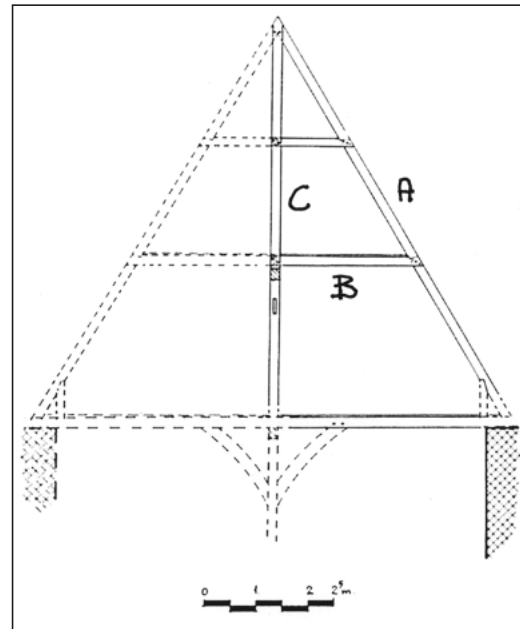
3 Heesters, *Graven in het Bossche verleden*, 7.

4 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 42-45.

5 Dendrochronologisch of jaarringen-onderzoek bepaalt de datering van het hout aan de hand van het patroon van dikke en dunne jaarringen. Van Drunen, 'De kap van Pensmarkt 13 en 15'.

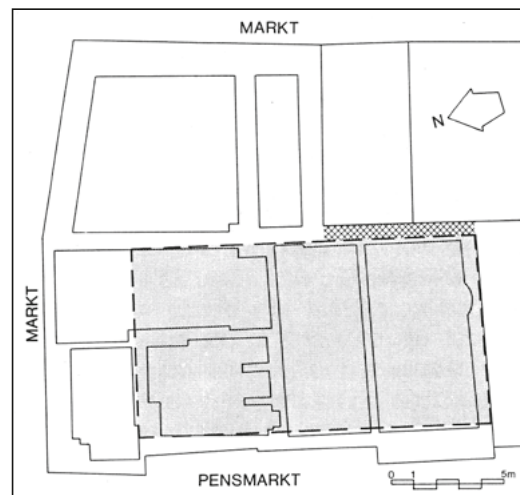
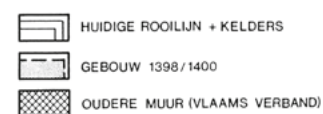
de aanwezigheid van telmerken op de nog aanwezige sporen kon een reconstructie worden gemaakt van de oorspronkelijke kapvorm. Uitgaande van het feit dat het met VII gemerkte spant een nokstijl heeft, kon met enige zekerheid worden aangenomen dat het eerste, het dertiende en mogelijk ook het negentiende spant eenzelfde opbouw hebben gehad (zie afbeelding 4).

4. Dakconstructie panden Pensmarkt 13-15. Dwarsdoorsnede zevende kappant met nokstijl van de sporenkap. De gestippelde delen zijn gereconstrueerd. A: spoor of span B: hanenbalk C: nokstijl Tekening P. Manuhutu naar een opmeting van H. Karsemeijer van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en gegevens van A. van Drunen. (Archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Als we aannemen dat er strijkspanten zijn toegepast, kunnen we tot een reconstructie komen van de gehele kap, die moet hebben toebehoord aan de Tweede Lakenhal.⁶ De vermoedelijke Tweede Lakenhal heeft dan een omvang gehad van 8,50 × 11 meter (mogelijk 15,50 meter). De maatvoeringen van de nu nog aanwezige kelders van de panden Pensmarkt 17, 15 en 13 stemmen hiermee overeen. Slechts één van de zes houtmonsters kon gedurende het dendrochronologische onderzoek door Jansma worden gedateerd. De meeste monsters boden te weinig aanwijzingen voor een goede datering. Jansma kon door het ontbreken van enkele spintringen de veldatum van de boom op 1398 stellen. We kunnen dus geen al te stellige uitspraken doen over de datering van de kapconstructie.⁷ De kap van de panden Pensmarkt 13-15 lijkt omstreeks 1400 te zijn geconstrueerd (zie afbeelding 5).

5. Plattegrond van de vermoedelijke Tweede Lakenhal. Reconstructie naar gegevens van A. van Drunen van de plattegrond van het lateveertiende-eeuwse gebouw, weergegeven in de huidige bebouwing. De situering van het oude metselwerk ter plaatse van de achterwand van de panden Pensmarkt 13 en 15 is op de tekening aangegeven. Tekening R. Glaudemans (Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

De Waag werd volgens Van Drunen gebouwd tussen 1286 en 1299.⁸ Geschiedschrijver Jacob van Oudenhoven (1601-1690) vermeldt zonder een bron te noemen dat de hertog in 1286 een verordening op de waag uitvaardigde. Van Oudenhoven, die in de zeventiende eeuw leefde, zal zich waarschijnlijk hebben vergist en de oorkonde uit 1299 bedoeld hebben die in meerdere afschriften bewaard is gebleven. Hierin geeft de hertog de waag in of kort voor 1299 aan Agnes, dochter van Jacob Ulrichs, en stelt hij het tarief vast in oude Leuvense penningen. Dat betekent dat de waag in of voor 1299 is gebouwd, vermoedelijk kort voor 1299 omdat de waag niet geëxploiteerd kon worden als er niet eerst een tarief was vastgesteld. De hertog bepaalde dat ook voor goederen die niet in de waag gewogen werden, waagrecht moest worden betaald. Het was dus een monopolie.⁹ De Waag werd vermoedelijk opgetrokken tegen de vestingmuur in de nabijheid van de Vughterpoort aan het toenmalige marktterrein, dat wil zeggen het gebied rond de huidige Schapenmarkt. De Sadelstraet (de huidige Schapenmarkt) wordt al in 1320 in oorkonden genoemd.¹⁰ Waarschijnlijk werd het marktterrein ter plaatse van de huidige Schapenmarkt kort na de bouw van het Vleeshuis, het Broodhuis en de Lakenhal opgeheven en werd het terrein verkaveld. Daardoor ontstonden nieuwe rooilijnen tussen de eerste Vughterpoort van 1222, de latere Pensmarkt en de Markt (zie afbeelding 5).¹¹ In de archieven is geen informatie te vinden over de wijze waarop het vestinggebied van de hertog aansloot op het overige gebied binnen de vergrote vesting van 1222. Gelet op de gezamenlijke inspanning van de hertog en de kooplieden is het goed denkbaar dat alleen de eigendomsrechten een rol hebben gespeeld bij de indeling van het gebied binnen de vergrote vesting.

In een akte van 1293 wordt het Lombardenhuis genoemd, gesitueerd aan de *Foro* (Markt). Het blok op de markt heeft een ligging op de grote driehoekige ruimte gekregen, gevormd tussen de drie hoofdstraten, de Orthenstraat/Hooge Steenweg, de Vughterstraat en de Hintamerstraat.¹² De benaming Pensmarkt voor dit deel van de Markt zal later zijn ontstaan in verband met de vroegere verkoop van pens door pensvrouwen op straat voor het Vleeshuis.¹³ Op 26 maart 1328 verleende hertog Jan III de stad toestemming om een vrije weekmarkt te houden.¹⁴ Werd deze markt gehouden op de Windmolenberg of al op de huidige Markt? De archeologische dienst van de gemeente heeft in 1977 ter plaatse van de put op de Markt onderzoek verricht en is tot de conclusie gekomen dat dit gebied in de tweede helft van de veertiende eeuw zijn definitieve vorm en mogelijk ook zijn 'nieuwe' functie als marktgebied heeft verkregen.

Gelet op de economische voorspoed van 's-Hertogenbosch, mede vanwege de ontwikkeling van een nieuw havengebied ten westen van de Orthenstraat, ontstond in de veertiende eeuw de behoefte aan uitbreiding van de handelsgebouwen. Daarin voorzagen de zogeheten Corte Cameren aan de oostelijke zijde van het blok op de Markt (zie afbeelding 6).

6 Strijkspant: een spant direct tegen een gevel aangebracht.

7 Van Drunen, 'De kap van Pensmarkt 13 en 15'.

8 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 45.

9 Vriendelijke mededeling T. Kappelhof.

10 NL-HtSA, Collectie Oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1320.04.21 (Schapenmarkt).

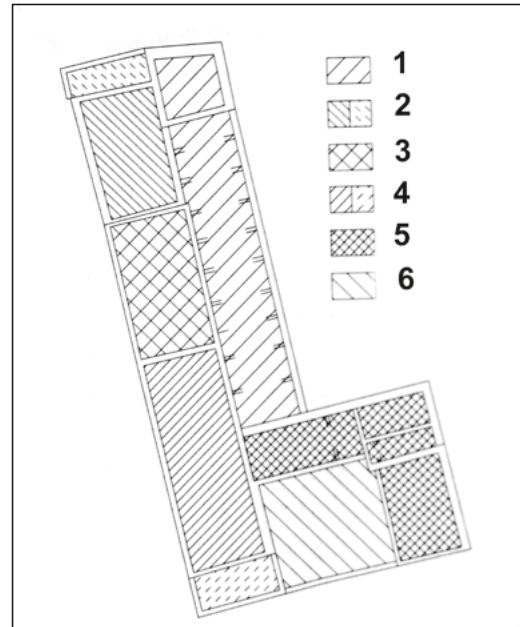
11 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 300, 301, 303, 327, 329, 330.

12 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1293(?).09.20(?).

13 Sasse van Ysselt, *De voorname Huizen*, 507.

14 NL-HtSA, OSA inv.nr. 3876 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 45), Brussel, 1328 mrt 26.

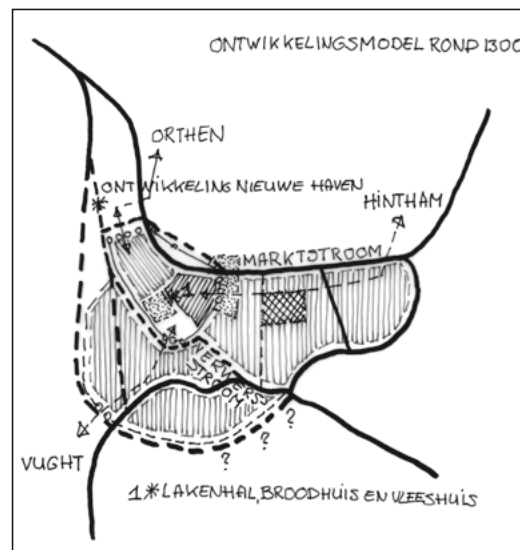
6. Reconstructie van de oude indeling van het bouwblok op de Markt:
1. Korte of Kleine Cameren
  2. Tweede Lakenhal, later Vleeshuis?
  3. Broodhuis
  4. Eerste Lakenhal, later Vleeshuis
  5. Locatie raadhuis 1348 volgens Van Drunen
  6. Lange of witte Cameren, locatie raadhuis/huis van de Schepenen 1348 volgens Hans Witmer.
- (tekening Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

De bouw van de veertiende-eeuwse stadsmuur

Nijhof bericht in een artikel in *Bos-sche Bladen* (2008) over een bijzondere vondst in de 'tweede stadsmuur' tussen het Sint-Jansbolwerk en de Wilhelminabrug.¹⁵ Nijhof noemt deze muur 'tweede stadsmuur', maar in de terminologie van dit artikel spreken we met goede redenen liever van de veertiende-eeuwse stadsmuur. Op basis van een aangetroffen schuin verlopende bouwnaad en afwijkende metselverbanden in de stadsmuur van de veertiende eeuw kon geconcludeerd worden hoe en waar de aanleg van deze muur van start ging. De tweede Vughterpoort tussen de Berewoutstraat en Kuipertjeswal is met zijn hoefijzervormige torens nog geënt op de vormgeving van de stadspoorten van de uitgebreide vesting van 1222. De vraag waar deze eerste fase van de veertiende-eeuwse stadsmuur aan heeft gesloten op de uitgebreide vestingmuur van rond 1222 is door Nijhof in het artikel niet beantwoord, onder andere omdat het metselwerk ter plaatse van de Kruisbroedershof en Spinhuiswal niet onderzocht kon worden op de aanwezigheid van Vlaams verband. Aannemelijk is dat deze muur in noordoostelijke richting heeft doorgelopen tot aan de kruising van de Zuidwal en de Dieze (afbeelding 7). Dit gebied kan dus als een eerste uitbreiding van de *ville neuve* aangeduid worden. Het gebied langs en rond de 'nieuwe' Vughterstraat zal een zodanige toeloop van nieuwe bewoners en handelaren gekend

7. Ontwikkelingsmodel 's-Hertogenbosch rond 1300. Door de nieuwe route naar Vught ontwikkelde het zo ontsloten gebied aan de zuidwestkant van de stad zich voorspoedig. Vanwege de permanente dreiging van aanvallen vanuit Holland en Gelre werd in het eerste kwart van de veertiende eeuw besloten het gebied te ommuren en een tweede Vughterpoort te bouwen. De waarschijnlijke aansluiting op de *ville neuve* tot aan de kruising van de Zuidwal, de Dieze en de Verwersstroom is archeologisch niet vastgesteld. (tekening auteur)

hebben dat bescherming door middel van een stadsmuur en gracht noodzakelijk werd. Daarbij speelde de nog altijd aanwezige dreiging van plundering en verwoesting door de legers van Holland en Gelre een rol.¹⁶

Op 13 september 1318 gaf hertog Jan III van Brabant (1312-1355) de schepenen en de schout van 's-Hertogenbosch op hun verzoek toestemming om de stad te versterken en de kosten naar eigen goeddunken om te slaan. De transcriptie van het eerste gedeelte van de oorspronkelijke tekst luidt:

'Wij, Jan bij de genade van God, hertog van Lotharingen, van Brabant en Limburg groet al diegenen die deze brief zien of horen voorlezen, als bekrachtiging van de waarheid. Want de aan ons getrouwe schepenen en raad van onze stad 's-Hertogenbosch hebben ons onlangs bekend gemaakt dat zij grote problemen hebben door schulden, verkregen door het onlangs aanleggen van vestingwerken in 's-Hertogenbosch, onze stad en ook over de zorgen die zij tevoren hadden en die ons deels bekendgemaakt zijn door Rogier Levendale, onze Drost, die deze problemen voorzien had, nadat de schepenen en de raad hun plannen hadden bekendgemaakt. En diezelfde schepenen en raad van onze stad 's-Hertogenbosch wensen dat zij onze stad mogen versterken en vestingwerken mogen aanbrengen als stadsbestuur en verzekeren dit uit te voeren zonder kwader trouw.'¹⁷

Het lijkt zeer aannemelijk dat hertog Jan III hier het eerste deel van de toekomstige 'eerste' stadsmuur aanduidde. Dit deel van de muur werd nog uitgevoerd in Vlaams verband.¹⁸ De stad werd in 1304 aangevallen door een leger afkomstig uit Dordrecht. Molijs vermeldde in zijn *Kroniek*:

'In het jaar des Heren 1303 (Molijs vermeldde niet het juiste jaartal, HW) woedde er een wrede bloederige oorlog tussen graaf Gwijde van Vlaanderen en de graven Jan en Willem van Holland. De graaf van Vlaanderen werd geholpen door hertog Jan van Brabant, omdat deze verwant was aan de graaf. Dertig dagen lang belegerde hij samen met de Brabanders Dordrecht, schoot vuurpijlen op de stad af en zette deze voor het grootste deel in brand. De Dordrechtenaren deden een uitval, verdreven de Brabanders uit de belegering, doodden er velen en joegen de rest op de vlucht. Zij achtervolgden hen tot 's-Hertogenbosch, waarbij ze alle gehuchten en dorpen tot aan 's-Hertogenbosch in de as legden. Tenslotte vuurden zij vuurballen af op de stad om de poorters te belagen, wanneer zij hun brandende huizen trachtten te redden. Nadat de Dordrechtenaren 's-Hertogenbosch door plunderingen en brandstichting grote schade hadden toegebracht, keerden zij met buit beladen naar huis terug.'¹⁹

De aanval van de Dordrechtenaren in 1304 is wellicht de aanleiding geweest voor het stadsbestuur om de bouw van de vestingwerken te starten. De hertog gaf het stadsbestuur toestemming de werkzaamheden voort te zetten en belastingen te heffen om de vestingwerken te bekostigen. In *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin tot het Privilegium Trinitatis*

15 Nijhof, 'Nieuws van de BAM', 152-154.

16 Vanaf de Zuidwal is de bouw van de vestingwerken in oostelijke richting verder gegaan tot uiteindelijk het Sint-Jansbolwerk. Vriendelijke mededeling E. Nijhof, Erfgoedhuis.

17 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1318.09.13. Rogier Levendale is in 1306 als drost benoemd.

18 Vriendelijke mededeling E. Nijhof, Erfgoedhuis.

19 Hoekx e.a., *Kroniek van Molijs*, 155.

door H.P.H. Camps wordt een privilege beschreven van hertog Jan III van 11 januari 1330, waarin hij een aantal vroeger verleende voorrechten, sommige daarvan in gewijzigde vorm, bevestigde en enkele nieuwe toevoegde. In dit privilege noemde de hertog 's-Hertogenbosch een 'veste en een slot'. Het deel van de veertiende-eeuwse stadsmuur dat de poorters tussen 1318 en 1330 realiseerden, was voor de hertog kennelijk nog te beperkt om van een stad met een stadsmuur te kunnen spreken. In latere jaren hebben de opeenvolgende hertogen het stadsbestuur de mogelijkheid geboden extra belastingen te heffen om verdere vestingwerken te bekostigen:

- De hertog stond de stad in 1321 verkoop van het bos Deuteren toe op voorwaarde dat de opbrengst besteed werd aan de vestingwerken.²⁰
- De hertog bepaalde in 1338 dat om de kosten voor de bouw van de vestingwerken te betalen iedereen die een ploeg had vier jaar lang met Kerstmis 4 oude Tourse groten zou betalen en wie geen ploeg had naar evenredigheid.²¹
- In verband met de aanslag opgelegd aan de inwoners van de stad en de Meierij voor de ommuring van de stad, beval hertog Jan aan de schout van Den Bosch in 1345 om de achterstalligen tot betaling te dwingen, het geld aan te wenden voor de ommuring en daarvan rekening te doen.²²
- Hertog Wenceslaus en hertogin Johanna verleenden in 1357 aan de stad in verband met de ommuring dat zij gedurende tien jaar maalgeld mocht instellen op koren en mout en een heffing op vreemd bier. Gedurende die periode moest uit elk huis van de dorpen in de Meierij één man gedurende één dag per jaar komen werken aan de ommuring op een boete van 40 schellingen.²³

Door het afnemen van de dreiging vanuit Holland en Gelre werd het minder noodzakelijk het hertogelijke gebied zwaar te verdedigen.²⁴ De veertiende-eeuwse stadsmuur van de stad 's-Hertogenbosch zal rond 1360/1370 in opzet gereed zijn geweest. Op 9 september 1387 gelastte hertogin Johanna de inwoners van de Meierij nog behulpzaam te zijn bij de aanleg van schansen en blokhuizen,²⁵ noodzakelijk voor de voltooiing van de verdediging van de stad.²⁶ Door deze stadsmuur kwam ook de rest van de centrale hoogte van 's-Hertogenbosch binnen de muren te liggen. Op die hoogte stond intussen de kerk van Sint-Jan. Daar liep ook de weg naar Hintham en verder naar het oosten (Oss) of zuidoosten (Helmond).

De raadhuizen van 's-Hertogenbosch

Van Drunen beschreef de drie raadhuizen die de stad heeft gekend. Hij gaf geen nadere verklaring waarom het raadhuis tweemaal verplaatst werd.²⁷ Het eerste raadhuis situeerde hij in het uitstekende gedeelte van het blok op de Markt (1348): een logische locatie in het hart van de vroegste nederzetting tussen de belangrijkste gebouwen.²⁸ Het tweede raadhuis had volgens hem gelegen aan de buitenzijde van de stadsmuur van rond 1222, naast de Verwersstroom en was in gebruik tussen 1348(?) en 1366. In 1366 werd het woonhuis van Gijs Lysscep aan de Markt aangekocht. Het veertiende-eeuwse stenen huis kreeg hierna de naam 'herenhuys', waaruit kan worden afgeleid dat hier de heren schepenen vergaderden. Dit was dus het derde raadhuis.

De transcriptie van de akte uit 1348 waarop Van Drunen zich voor de ligging van het eerste stadhuis baseerde, luidt:

'Schepenen, gezworenen, rentmeesters, dekens van de ambachten en een deel van de burgers hebben namens de stad gegeven aan hun medepoorter Gozewijn van de Steenweg een ledige plaats van een vak in de lakenhal, op het eind naar Gijsbert Lysscep toe aan de zijde van het raadhuis, voor de hertogijns en voor 32 schellingen.'²⁹

De tekst van deze akte vormt hier een aanwijzing voor de mogelijke eerste locatie van het raadhuis, direct naast de Lakenhal, tegenover het huis van Gijsbrecht Lysscep. Waarschijnlijk stelde de hertog dit pand ter beschikking aan de schout en schepenen, het gemeentebestuur van de stad, om hier te vergaderen en te overleggen met vertegenwoordigers van de hertog. De locatie die Van Drunen aangeeft in *'s-Hertogenbosch, van straet tot stroom* lijkt echter niet overeen te stemmen met de strekking van de tekst van deze akte. De locatie van de Lange of Witte Cameren ligt meer voor de hand, gelet op de positie van dit pand tegenover het huis van Gijsbert Lysscep dat dan aan de zuidzijde van de Markt moet hebben gelegen (zie afbeelding 6 op pagina 20).³⁰

Wie was Gijsbert Lysscep en waar lag zijn huis precies? Gijsbert was een telg uit een vooraanstaande Bossche familie. Vijf schepenen uit de familie Lysscep hebben van 1306 tot en met 1380 deel uitgemaakt van het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch:

- Jan Lysscep, genoemd als schepen in aktes van 1306, 1307, 1310, 1311 en 1316. Gestorven in 1317.³¹
- Gijsbert Lysscep, genoemd als schepen in aktes van 1316, 1317, 1318, 1320, 1322 en 1324, gestorven in 1340. Zijn zoon Jan woonde in het huis aan de Markt. Trude, zijn zus, heeft in 1340 afstand gedaan van haar recht op een deel van het huis.³²
- Jan Lysscep, genoemd als schepen in aktes van 1335, gestorven in 1352. Jan was getrouwd met Katharina, had een zoon Gijsbrecht en vier dochters Truda, Oda, Katharina en Beatrijs. De zussen van Gijsbrecht hebben in 1352 en 1358 afstand gedaan van hun recht op een deel van het huis.³³
- Gijsbert Lysscep, genoemd als schepen in aktes van 1351, 1355, 1360 en 1367.³⁴
- Gijsbert junior Lysscep, genoemd als schepen in aktes van 1371(?), 1371 en 1380.

De teksten van deze oorkonden tezamen maken het aannemelijk dat de familie Lysscep al vóór 1317 woonde in het pand Markt 1, midden. Gedurende bouwhistorisch onderzoek in april 2015 in de kelders van het pand Markt 1 (het middelste deel van het stadhuis) is in de 'gelagkelder' in het oorspronkelijke achterhuis van het woonhuis metselwerk in

20 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1321.06.24.

21 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1338.10.09.

22 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1345.10.09.

23 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1357.01.31.

24 Hoekx en Paquay, *Inventaris 's-Hertogenbosch*, 63.

25 Schans: versterkt werk in het veld opgeworpen, veelal met behulp van aarden wallen of met behulp van takkenbossen. Blokhuis: oude benaming voor een verdedigingswerk, dat kan variëren van een eenvoudig bouwsel van halve boomstammen tot kasteelachtige bouwwerken.

26 Van Bavel, e.a., *De Kroniek van het St. Geertruijklooster te 's-Hertogenbosch*, folio 21v, 29-30.

27 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 39-42.

28 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 40.

29 NL-HtSA, OSA inv.nr. 3120 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 109), 1348 aug.27.

30 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 42.

31 www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629; NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1317.07.17.

32 www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629; NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1340 (Markt 1).

33 www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629; NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1352.07.02 en 1358.03.10.

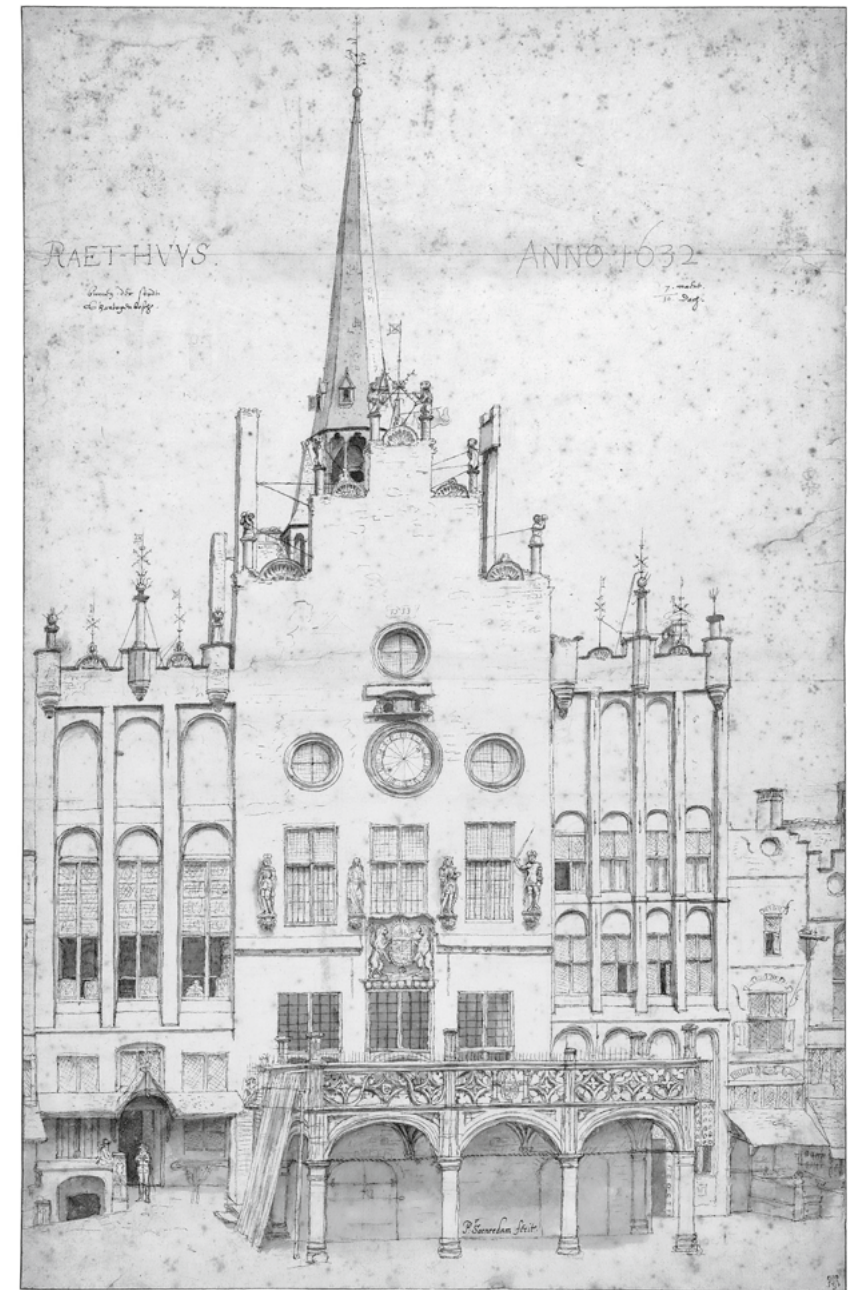
34 www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629.

Vlaams verband aangetroffen.³⁵ Dit wordt gedateerd rond 1300.³⁶ Op basis van onderzoek van de steenformaten kon geconcludeerd worden dat het pand in het eerste kwart van de veertiende eeuw is opgetrokken. Dit metselwerk loopt door tot in de kap. Het pand is dus altijd zo hoog geweest.³⁷

8. Het stadhuis (Markt 1, midden) van 's-Hertogenbosch aan de Markt, eind zestiende eeuw. De opbouw van het bordes voor het stadhuis is goed zichtbaar. Rechts naast het bordes in de hoek met het pand Markt 1 rechts is de toegang zichtbaar van de poortweg van Lyssepe om zijn achtererf te kunnen bereiken. Detail van het rechtergedeelte van een gravure door G.J. de Huyser uit 1776 van het Schermersoproer in Den Bosch uit 1579, naar een schilderij van Jan van Diepenbeeck (1573-1621). Vermoedelijk geeft de gravure de situatie weer van het stadhuis iets na het oproer van 1579. (Gravure in bezit van auteur; schilderij collectie Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch)

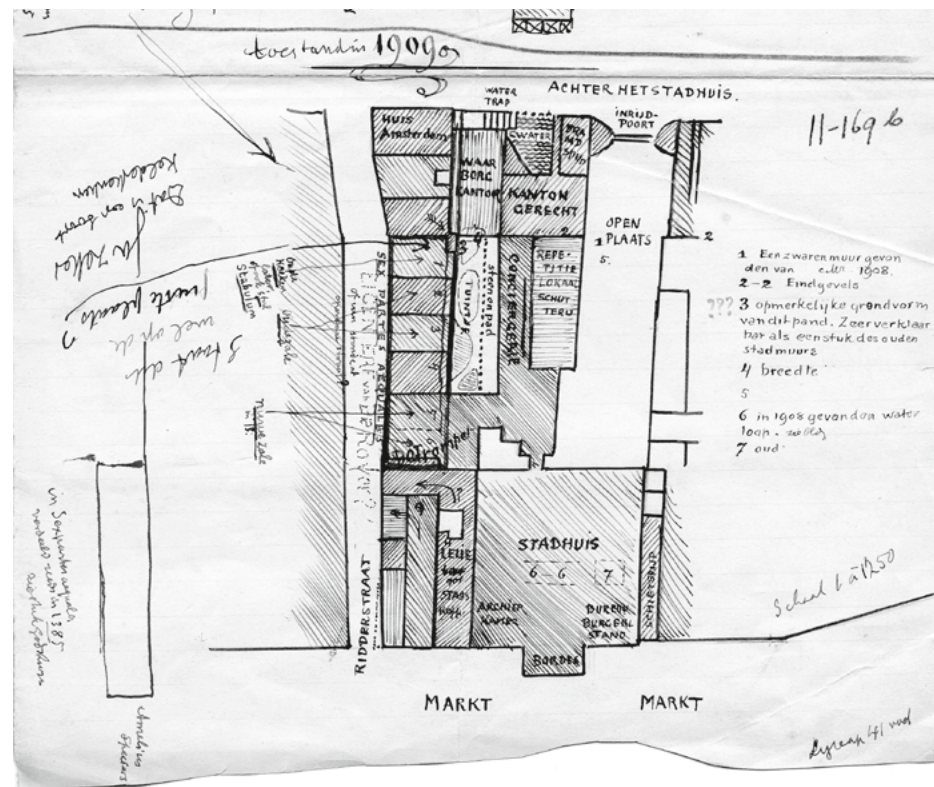
9. Het stadhuis van 's-Hertogenbosch in 1632. Het grote middelste pand heeft nog een middeleeuwse trapgevel, waaraan in 1529-1531 renaissance-elementen zijn toegevoegd. De beide zijpanden hebben gelede schermgevels met uitkragende hangtorentjes. De linker gevel dateert uit het midden van de vijftiende eeuw. De rechter gevel is vermoedelijk in 1607 gerealiseerd.* Schets Raethuys 's-Hertogenbosch 1632, door Pieter Saenredam (1597-1665) (collectie Rijksmuseum Amsterdam)

* Van Drunen, 's-Hertogenbosch, 128.

- 35 De afmetingen daarvan zijn: 27,5/28,5 x 13/13,5 x 6,5/7,5 centimeter, 10-lagenmaat 81-83 centimeter.
36 Vriendelijke mededeling bouwhistoricus M. Enderman uit 'Bouwnotities raadselders april 2015'.
37 [www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuys/algemeen/bouwhistorisch onderzoek](http://www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuys/algemeen/bouwhistorisch%20onderzoek).

Van Drunen schrijft vervolgens dat de stad 's-Hertogenbosch op 12 juni 1357 aan Gijsbert Lysscep een erf verkocht dat lag achter zijn huis en erve waar hij in woonde (het middelste pand van het huidige stadhuis). Het ging om een stuk grond van $46 \frac{1}{3}$ voet (= 13,29 meter) breed dat achter diens huis en erf lag buiten de oude muren van de stad, tussen de muur en de palen in de stroom.³⁸ De koper moest waar toen de palen stonden een goede stenen kade maken en mocht desgewenst een brug over de stroom bouwen. Het betrof dus een stukje grond tussen de muur en de oever van de stroom.³⁹ De tekst 'buiten de oude muren van de stad' slaat op de ommuring van rond 1222.

10. Plattegrond stadhuis 's-Hertogenbosch. Tekening van J. Mosmans uit 1909 met daarop aangegeven de plattegrond van het Stadhuis van 's-Hertogenbosch, een deel van de ommuring van rond 1222 en de situatie van de bebouwing aan de Ridderstraat, grenzend aan het terrein van het Stadhuis. Onder 3 schrijft Mosmans 'opmerkelijke grondvorm van dit pand. Zeer verklaarbaar als een stuk des oude stadsmuurs'. (Archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Na aankoop van een stuk grond achter zijn pand van de stad verwierf Gijsbert nog meer onroerend goed en grond in de nabijheid van zijn pand Markt 1, midden. In 1359 heeft Jacob van Boxtel zijn huis en erf, gelegen aan de Markt en grenzend aan het huis en erf van Gijsbert Lysscep, vanaf de straat tot de stadsmuur verkocht en overgedragen aan Gijsbert Lysscep. Het gaat hier om het pand Markt 1, links. Een jaar later verkreeg Gijsbert van diezelfde Jacob van Boxtel ook een stuk van de stadsmuur van 23,5 voet (bijna 6,75 meter) en een stuk van het erf, strekkende van de muur tot aan de palen in de stroom, die gelegen zijn achter het erf dat Van Boxtel hem al eerder had verkocht.⁴⁰

In 1363 kwam een regeling met de eigenaar van het andere buurpand (het pand Markt 1, rechts) tot stand. In dat jaar sloten Gijsbert Lysscep en Gerard Schilder een overeenkomst over de bebouwing op beider erven aan de Markt. Schilder mocht zijn voorgenomen bebouwing in de stenen muur van het huis van Gijsbert ankeren. Het is $42 \frac{2}{3}$ voet (= 12,24 meter) diep en $28 \frac{1}{3}$ voet (= 8,13 meter) hoog. Gijsbert behield een poortweg langs de muur van ongeveer 5 voet min $\frac{1}{2}$ duim breed (ongeveer 1,40 meter) en een hoogte van minstens 11 voet (iets meer dan 3 meter). Schilder mocht onder deze poortweg een kelder maken.⁴¹ Op afbeelding 8 op pagina 24 is rechts van het pand Markt 1, midden (het raadhuis) in de hoek van het bordes en het pand Markt 1, een kleine aangepaste aanbouw zichtbaar met de toegang van deze poortweg.

Drie jaar later, in 1366, verkocht Gijsbert Lysscep zijn stenen huis en erf aan de Markt aan de stad. Het perceel strekte van de Markt uit tot aan het water en er hoorde een achterhuis bij.⁴² Waarschijnlijk was dit achterhuis een losstaand huis op het achtererf. Van Drunen noemt het opmerkelijk dat de stad in 1366 het gehele bezit van Gijsbert Lysscep kocht om er het raadhuis te vestigen. Gijsbert verkocht echter alleen het pand Markt 1, midden. De aankoop in 1359 van pand Markt 1, links, door Gijsbert Lysscep kan mogelijk gezien worden als een eerste stap tot de verkoop van zijn pand Markt 1, midden. Het pand Markt 1, links, heeft hij vermoedelijk aangehouden als woonhuis.

In de oudst bekende stadsrekening van 1399/1400 wordt een als 'oude raethuijs' aangeduid pand genoemd dat op het achtererf van het huis van Gijsbert Lysscep was gebouwd. Van Drunen vermeldt dat de cijns ervan rustte op het huis De Gaffel aan de Markt (het pand Markt 1, links).⁴³ Zoals we hierboven zagen was dit pand vanaf 1359 inderdaad eigendom van Gijsbert Lysscep. Uit meerdere posten in de stadsrekeningen blijkt dat dit 'oude raethuijs' aan de Binnendieze stond. Er is sprake van een 'boge boven de Dieze after doude raethuijs' en van een brug, een watertrap en toiletten tegen het gebouw, die op het water loosden.⁴⁴ Van Drunen komt in zijn boek naar aanleiding van de omschrijving 'buiten de oude muren' tot de conclusie dat het 'oude raethuijs' in het midden van de veertiende eeuw buiten de stadsmuur van rond 1222 moet zijn gebouwd. Maar is het aannemelijk dat het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch een raadhuis zou optrekken buiten het centrum van de stad en dan ook nog buiten de muren?

We weten dat Gijsbert Lysscep tussen 1357 (het jaar dat hij een stuk grond achter zijn pand Markt 1, midden, verwierf) en 1366 (het jaar dat hij dat pand met de grond erachter aan de stad verkocht) op eigen terrein achter zijn woonhuis (Markt 1, midden) een losstaand achterhuis gebouwd heeft. Het is goed mogelijk dat dit achterhuis werd gebruikt als vergaderlocatie voor de schout en schepenen. Gijsbert was immers tussen 1351 en 1367 meerdere malen als schepen actief. Dit achterhuis was wellicht ook via een brug over de stadsgracht te bereiken.

Tijdens de verbouwing en de nieuwbouw van het stadhuis in het begin van deze eeuw is ook een gedeelte van de ommuring van rond 1222 aangetroffen (zie afbeelding 10). Deze bevindt zich tegen het achterhuis op het perceel van het pand Markt 1, midden (zie Witmer, 'Het verborgen verleden', deel 1, afbeelding 24 op pagina 51). Behalve dit deel is de ommu-

38 Een Bossche voet is 0,287 meter.

39 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1357.08.12.

40 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1359.04.26 en inv. nr. 1360.04.30.

41 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1363.08.25.

42 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1366.06.03.

43 Van Drunen, 's-Hertogenbosch', 41.

44 NL-HtSA, OSA inv.nr. 3066 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 128), 1357 juni 12; Van Drunen, 's-Hertogenbosch', 77-78.

ring van rond 1222 op het achtererf van de panden Markt 1 afgebroken. Dit is een aanwijzing dat Gijsbert het achterhuis na het midden van de veertiende eeuw tegen die stadsmuur liet bouwen. De opening voor de Verwersstroom in de stadsmuur naast deze locatie werd dichtgezet in het laatste kwart van de dertiende eeuw, wat op te maken valt uit de baksteenformaten.⁴⁵

Maar waarom werd het raadhuis verplaatst van de oude locatie in het blok op de Markt (zie R1 op afbeelding 3 op pagina 17)? De schout en schepenen zochten vermoedelijk naar een ruimte of gebouw met een eigen uitstraling voor het stadsbestuur, nadat het hertogelijk bestuur rond het midden van de veertiende eeuw aangegeven had zich terug te trekken uit de stad. De hertogen verkochten in die tijd geleidelijk aan steeds meer van hun rechten aan de stad, zoals het recht om accijnzen te heffen. De rentmeester van de domeinen bleef echter in de stad wonen en hield daar kantoor. De herencijnzen die rustten op bijna alle huizen en huiserven in de stad, werden nog altijd geheven. De waag, de landtol en de tol genaamd 'lood en geleide' bleven domein tot na 1795.⁴⁶

De al eerder genoemde akte van verkoop van *stalli fori*, gedateerd op 27 februari 1365 (zie Witmer, 'Verborgen verleden', deel 1, 35), duidt aan dat de eerste locatie voor het raadhuis 'het huis van de Schepenen' gefunctioneerd heeft tot 1366, toen het pand Markt 1, midden, van Gijsbert Lysscep verkocht werd aan de stad en als raadhuis in gebruik werd genomen. Maar waarschijnlijk hield daar intussen toch vooral de rentmeester van de hertog kantoor. De schout en schepenen vonden een tijdelijk onderkomen in het achterhuis van Gijsbert. Dat diende als voorlopige vergaderlocatie tot de overstap gemaakt kon worden naar een representatiever gebouw voor het stedelijk bestuur: het in 1366 aangekochte pand Markt 1, midden. De schout en schepenen hebben wellicht in de oudst bekende stadsrekening van 1399/1400 hun eerste eigen vergaderruimte (los van de hertog) 'postuum' opgewaardeerd door het achterhuis 'het oude raethuijs' te noemen.

Men kan zich ook de vraag stellen of Gijsbert Lysscep het pand Markt 1, links, heeft gekocht met de expliciete bedoeling zijn oorspronkelijk woonhuis het pand Markt 1, midden, later aan de stad te verkopen. Gelet op het vrij geringe aantal jaren tussen de aankoop en verkoop van beide panden, lijkt er sprake van een vooropgezet plan. Is het pand Markt 1, midden, na 1359 geschikt gemaakt voor zijn toekomstige functie? Is het dan vreemd te veronderstellen dat wellicht de voltooiing van de veertiende-eeuwse stadsmuur is samengevallen met de ingebruikname van het pand Markt 1, midden, als raadhuis in 1366?

Dit alles levert voor de drie raadhuisen die 's-Hertogenbosch in de veertiende eeuw heeft gekend dus de volgende zeer waarschijnlijke locaties op: een deel van het hertogelijk verblijf aan de zuidzijde van het bouwblok op de Markt vanaf circa 1200, het losstaande achterhuis tegen de stadsmuur achter het pand van Gijsbert Lysscep Markt 1, midden, als tussenfase en vanaf 1366 het door de stad aangekochte pand Markt 1, midden (zie R1, R2 en R3 op afbeelding 3, pagina 17).

Hoe ontwikkelde het stadhuis zich verder? In 1481 heeft de stad het pand Markt 1, links, De Gaffelkamer, aangekocht, maar dat werd pas in 1606 officieel onderdeel van het stadhuis.⁴⁷ In 1599 kocht de stad het pand Markt 1, rechts, Sinter Claes, dat wel vrijwel meteen bij het stadhuis werd gevoegd.⁴⁸ In de jaren 1529 tot 1533 werd de voorgevel met het bordes vernieuwd (zie afbeelding 8 en 9 op pagina 24 en 25).⁴⁹ Het stadhuis werd eind 1669 getroffen door een kleine brand. In 1670 kregen de drie oorspronkelijke panden samen één nieuwe voorgevel in classicistische stijl en werd vervolgens het interieur verbouwd. De middeleeuwse kelders bleven bewaard, evenals een deel van het oude muurwerk.⁵⁰

Conclusie

Dit artikel is geschreven om een andere denkwijze over de vroegste geschiedenis van 's-Hertogenbosch te introduceren. De oudste fase van de stad was tot nu toe vooral een blinde vlek. Door archeologische gegevens over het (jacht)verblijf van de hertog en de Markt, bouwhistorische gegevens over de panden in het centrum van de stad en latere schriftelijke bronnen (de kronieken) met elkaar in verband te brengen, is getracht een samenhangend beeld te construeren van de vroegste stedelijke structuren. Het in dit artikel geschetste, ten opzichte van eerdere aannames gewijzigde ontwikkelingsbeeld van de stad 's-Hertogenbosch geeft een duidelijk antwoord op de in de Inleiding gestelde vragen en opgeworpen kwesties.

De vraag of er een oudere stedelijke ontwikkelingsfase vooraf ging aan de tot nu toe bekende fase van de 'eerste' stenen stadsmuur van circa 1222 lijkt bevestigend beantwoord te kunnen worden. De in de panden Pensmarkt 13 en 15 aangetroffen muur in Vlaams verband met een hoogte van bijna zes meter bleek een belangrijke, maar niet de enige directe aanwijzing. De op één lijn gesitueerde achtermuur van de panden aan de Ridderstraat, grenzend aan het huidige stadhuis van 's-Hertogenbosch en natuurlijk ook de doorlopende muur in het blok op de Markt, zijn bewaard gebleven door de ophogingen van het maaiveld in de tweede helft van de dertiende eeuw ter bescherming tegen hoge waterstanden. Deze muurdelen verwijzen naar de oudste fase van de stad. Nader archeologisch onderzoek op de Markt kan wellicht meer zekerheid geven over de wijze waarop deze muurdelen met elkaar verbonden waren.

De vondst van een doorlaat van de Verwersstroom door de vergrote vestingmuur van 1222 achter het huidige Stadhuis is eveneens een verwijzing naar de oudste opzet van 's-Hertogenbosch. De loop van de Verwersstroom binnen de muren van de vergrote vesting kon niet met zekerheid vastgesteld worden. Door de waarnemingen van waterlopen bij het Minderbroederklooster en de Orthenpoort en de beschrijving van Molius over een 'omgrachting van het jachtverblijf van de hertog' ontstond wel een duidelijker beeld van het oorspronkelijke terrein binnen de muren, dat afweek van het tot nu toe gangbare.

De afwijkende situering van de eerste Vughterpoort en de bijzondere verkaveling van het gebied tussen deze poort, de Pensmarkt en de Markt kunnen verklaard worden door de mogelijk eerste functie van dit terrein, namelijk een markt, binnen de ommuring van de in 1222 vergrote vesting. De bouw van de Waag aan dit terrein aan het eind van de dertiende eeuw is hier een duidelijke aanwijzing voor.

Het feit dat hertog Hendrik I een deel van de stad in 1222 beleende aan de aartsbisschop van Keulen is begrijpelijk, aangezien hij veel geld had besteed aan de realisatie van de vergrote vesting. Zijn behoefte aan financiële middelen voor de verdediging, maar ook voor de verdere ontwikkeling van zijn hertogdom, moet groot geweest zijn. Na de slag bij Woeringen in 1288, die door hertog Jan I van Brabant gewonnen werd, eindigde de invloed van de aartsbisschop op de stad en verviel waarschijnlijk deze belening.

De drie locaties van het raadhuis van 's-Hertogenbosch hebben deels te maken met de eigendomssituatie van gronden binnen de vergrote vesting, maar nog veel meer met de

45 Vriendelijke mededeling R. van Genabeek, archeoloog gemeente 's-Hertogenbosch.

46 Vriendelijke mededeling T. Kappelhof.

47 Molhuizen, 'De zesde wethouder'; Van Drunen 's-Hertogenbosch, 40-42, 334-335.

48 Molhuizen, 'Het huis van Sint Claes'; Van Drunen 's-Hertogenbosch, 40-42, 334-335.

49 Hupkens, 'Drie huizen samengevoegd'.

50 Molhuizen, 'Markt 1'.

verzelfstandiging van het stadsbestuur ten opzichte van het hertogelijk bestuur in de veertiende eeuw. Daarom zocht het stadsbestuur naar een eigen representatieve ruimte, los van de hertogelijke gebouwen. De door Hertog Jan III in 1330 gebruikte aanduiding voor 's-Hertogenbosch, namelijk 'stat van den Bosch, die een veste ende een slot es' is heel verklaarbaar, als ervan uit wordt gegaan dat 's-Hertogenbosch reeds voor 1202 werd gevormd als een *ville neuve* met een jachtverblijf en een ommuurde kleine vesting en rond 1222 werd uitgebreid en voorzien van een nieuw slot. Dit nieuwe slot is door hertog Hendrik I aan het begin van de Hinthamerstraat gebouwd, vermoedelijk tegelijkertijd met de vergrote vestingmuur, om de poorters te overtuigen van zijn vertrouwen in de nieuwe stad en van zijn wil om van 's-Hertogenbosch een succes te maken.

Op basis van dit artikel kan het ontwikkelingsmodel worden geconstrueerd waarin wordt aangegeven hoe we ons het *novum oppidum* 's-Hertogenbosch moeten voorstellen. In de vroegste fase ging het om een hoge zandrug in het moeras met een hertogelijk jachtverblijf als pre-stedelijke kern, met ten oosten daarvan een vroege kerkloze nederzetting waarvan het westelijke deel bij het jachtverblijf als eerste omweld en van poorten voorzien werd,

11. Ontwikkelingsmodel van *novum oppidum* 's-Hertogenbosch. Op de plattegrond van 's-Hertogenbosch rond 1400 zijn de voorgaande stadia aangegeven:
1. De *ville neuve* 's-Hertogenbosch met aan de noordwest kant de ommuurde kleine vesting ter plaatse van de huidige markt (1196);
  2. De vergrote vesting van rond 1222;
  3. De uitbreiding van de *ville neuve* voor 1300 tussen de eerste Vugtherpoort (Antwerpse poort) en Tweede Vugtherpoort (Heilige Kruispoort);
  4. Het eerste deel van de veertiende-eeuwse stadsmuur, vermoedelijk gerealiseerd tussen 1304 en 1318;
  5. Tot 1370/1380 is de veertiende-eeuwse stadsmuur afgebouwd. Het laatste deel werd gebouwd ten westen van de nieuwe haven tussen de huidige Smalle Haven en Brede Haven;
- (tekening R. Glaudemans, Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch, naar gegevens van Hans Witmer)

terwijl in het oostelijke deel een markt was. Daartussen werd ruimte voor een kerk gereserveerd. Alles werd onspoeld en doorspoeld met het water van de Dieze, de Dommel en de Aa. In 1185 was er een kleine vesting, voorzien van een aarden wal en drie poorten. Deze werd vanwege militaire dreiging en plundering al vrij snel, in 1196, ommuurd. Na een aanval door Hollandse en Gelderse troepen in 1202 werd begonnen met de bouw van de vergrote vesting die rond 1222 klaar was en alleen was bestemd voor de hertog, zijn gevolg en de rijke kooplieden. Deze kooplieden hadden veel invloed op de beveiliging van de stad die uiteraard ook een zekerstelling van hun bezittingen betekende (zie afbeelding 11).

De ontwikkeling van de slechts deels ommuurde *ville neuve* tot geheel ommuurde stad werd voltooid op initiatief van het stadsbestuur door de start van de bouw van de veertiende-eeuwse stadsmuur (afbeelding 11). Het stadsbestuur stelde zich meer en meer zelfstandig op tegenover het hertogelijk bestuur. Door de bouw van de stadsmuur was de stad voor de verdediging steeds minder afhankelijk van het hertogelijk leger. Dit leidde in 1366 tot de vestiging van het stadsbestuur in het representatieve pand Markt 1, midden, het voormalige woonhuis van Gijsbert Lysscep, een van de schepenen van de stad. Het maakt nu nog altijd onderdeel uit van het huidige stadhuis.

Het hier geschetste ontwikkelingsmodel betekent een herwaardering van de beschrijving van de vroegste geschiedenis van 's-Hertogenbosch door de priester Molius. Zijn *Kroniek* bleek nauwkeuriger en waarheidsgetrouwer dan door velen werd gedacht. Het ontwikkelingsmodel bouwt echter vooral voort op de kennis die door diverse deskundigen in de laatste honderd jaar is vergaard. Hun inzet heeft deze studie mede mogelijk gemaakt.

Tegelijkertijd roept het ontwikkelingsmodel ook weer nieuwe vragen op. Hoe was de relatie tussen de kleine vesting en het buiten de wal en later buiten de muur gelegen gedeelte van de *ville neuve* dat door de vroegste inwoners van de stad bewoond werd tussen de Verwersstroom en de Marktstroom? Is er een vrij schootsveld aangehouden tussen de ommuring en de woon- en werkbebauwing? Is er een waterloop geweest direct ten zuiden van de ommuring van de kleine vesting tussen de Verwersstroom en de Marktstroom? En als deze waterloop aanwezig is geweest, hoe is er dan met deze waterloop omgegaan bij de realisatie van de vergrote vesting, mede gelet op de bouw van het verblijf van de hertog aan de Hinthamerstraat bij de Gevangenpoort?

Antwoorden op deze vragen kunnen de inzichten over de ontwikkeling van steden in de vroege middeleeuwen in het algemeen en 's-Hertogenbosch in het bijzonder verbeteren. De auteur hoopt dan ook dat zijn visie op de ontstaansgeschiedenis van *novum oppidum* 's-Hertogenbosch stof tot nadenken zal geven en aanleiding zal zijn tot verder onderzoek.

Bijlage

Archeologisch onderzoek in de panden Pensmarkt 13-15

Archeologische gegevens over de Markt zijn bekend door een beperkt archeologisch onderzoek, dat in 1977 is uitgevoerd ter gelegenheid van de vervanging van de riolering en het aanbrengen van een nieuwe sierbestrating. De resultaten van dit onderzoek zijn in 1983 gepubliceerd.⁵¹ Uit dit onderzoek kunnen de volgende conclusies getrokken worden:

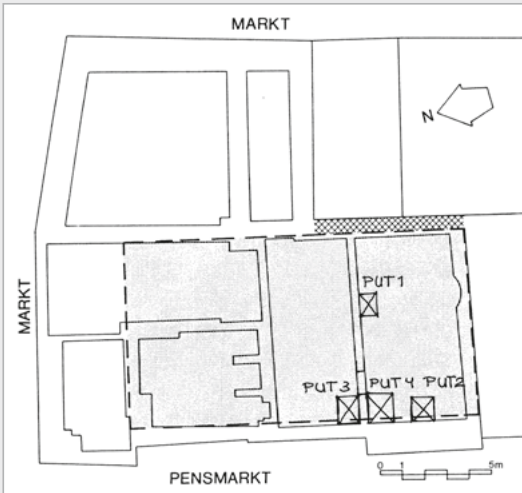
‘De natuurlijke ondergrond van de Markt bleek te bestaan uit een hoge dekzandrug aan de noordzijde, parallel aan de Marktstroom. Op deze hoge oever heeft zich in de IJzertijd en de Romeinse periode (ca. 700 voor Christus tot ca. 200 na Christus) een nederzetting bevonden. Deze nederzetting is rond 200 na Christus verlaten. De Markt is niet bij de stichting van de stad aangelegd in zijn huidige vorm en functie, maar bereikte pas de driehoekige vorm in de tweede helft van de veertiende eeuw, na grootscheepse ophogingen noodzakelijk geworden door een verslechtering van de waterstaatkundige situatie vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw.’

Door overstromingen en de diengtevolgde hoge waterstanden werd in de tweede helft van de dertiende eeuw met name het zuidelijk deel van het Marktterrein zo drassig, dat besloten werd het terrein met een pakket van 1,5 tot 2 meter schoon zand en stadsafval op te hogen (zie ook de sub-paragraaf Overstromingen en ophogingen, pagina 15-17). Gedurende het archeologisch onderzoek kon geconstateerd worden dat pas na deze ophogingen de Markt voor het eerst voorzien werd van een bestrating van veldkeien. Aangenomen kan worden dat na de ophogingen de rooilijnen van de bebouwing aan de Markt niet meer gewijzigd zijn. Op archeologische gronden kon ook het marktterrein gedateerd worden in de tweede helft van de twaalfde eeuw. 's-Hertogenbosch is ontstaan op een hooggelegen dekzandrug in een drassig deltagebied, begroeid met bomen en struikgewas.

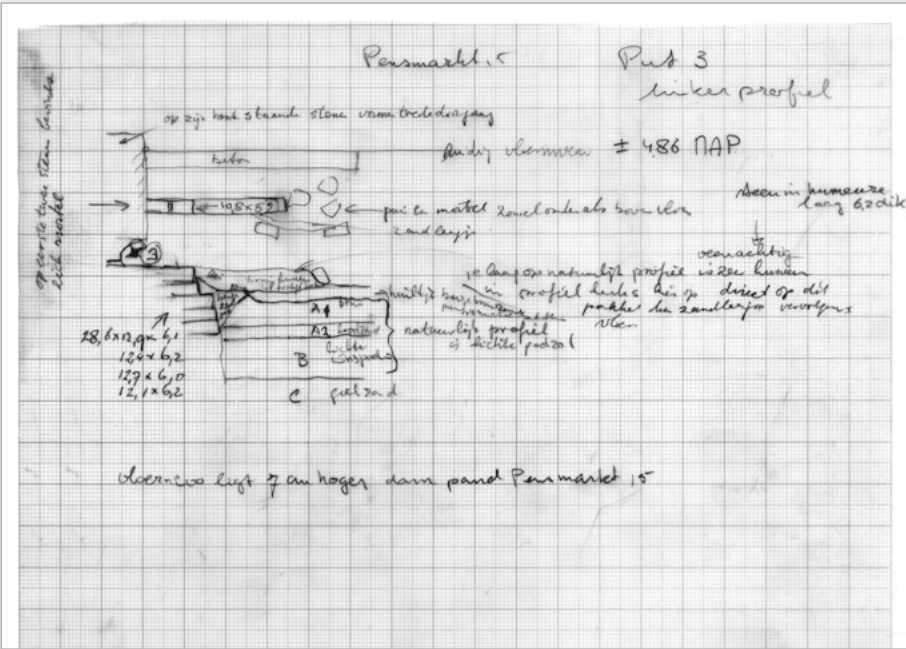
De archeologische dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch heeft om haar kennis over het marktterrein te vergroten tijdens het bouwhistorisch onderzoek in de kelders van de panden Pensmarkt 13-15 vier putten gegraven (afbeelding 12). Het ging om twee putten tegen de binnenzijde van de voorgevel van het pand Pensmarkt 13 en een put eveneens tegen de binnenzijde van de voorgevel van het pand Pensmarkt 15. Verder is er nog een put gegraven tegen de tussenmuur van de beide panden in het pand Pensmarkt 13. De profielen zijn getekend door de bouwhistorisch onderzoeker en gecontroleerd en tekstueel aangevuld door de archeologen H. Janssen en E. Nijhof.

12. Kelderplattegrond van de panden Pensmarkt 13-15 met daarop aangegeven de vier putten van de Archeologische Dienst 's-Hertogenbosch.

- HUDIGE ROOILIJN + KELDERS
- GEBOUW 1398/1400
- OUDERE MUUR (VLAAMS VERBAND)

Deze profielen geven aanleiding tot de volgende opmerkingen. In het profiel aan de westzijde van put 1 tegen de tussenmuur in het pand Pensmarkt 13 is op ongeveer 40 cm. onder de aangetroffen keldervloer op +4.79 m. NAP een ouder vloerniveau, behorende bij de kelder, aangetroffen, bestaande uit bakstenen met het formaat 22 × 5 cm. en 11 × 5 cm. In het profiel aan de noordzijde van put 2 tegen de voorgevel van het pand Pensmarkt 13 zijn humeuze sporen aangetroffen in een hellende richting. Deze kunnen mogelijk wijzen op de aanwezigheid van een oever. In het profiel aan de zuidzijde van deze put zijn op dezelfde hoogte eveneens humeuze sporen gevonden, maar zijn er geen aanwijzingen van een hellende richting geconstateerd. In het profiel aan de noordzijde van put 3 tegen de buitenmuur van het pand Pensmarkt 15 is een karakteristieke opbouw van een podzollaag aangetroffen op + 4,16 m. NAP, 70 cm onder de bestaande vloer (+4,86 m. NAP) van de kelder van het pand (afbeelding 2). Het gereconstrueerde bijbehorende maaiveld lag op circa 4,25-4,30 m. +NAP. Dit is het maaiveld dat aanwezig was voor de eerste activiteiten van de ontginning in de middeleeuwen. De podzollaag heeft zich ontwikkeld na het verlaten van de Romeinse nederzetting ongeveer 200 na Christus.

13. Profiel van put 3 in het pand Pensmarkt 15 aan de noordzijde (het 'linker' profiel op de tekening) met een karakteristieke opbouw van een podzollaag.

Afkortingen

BAM	Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten
DE	afschrift kroniek Molius van schrijver E
NAP	Nieuw Amsterdams Peil
NL-HtSA	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
OSA	Oud Stadsarchief
T	afschrift kroniek Molius van de Abdij van Tongerlo

51 Janssen, 'Markt', in: Janssen, *Van Bos tot Stad*, 53-63.

Archivalia

Archief Erfgoedhuis, 's-Hertogenbosch	
Aantekeningen bouwhistorisch onderzoek	inv. nr. 1345.10.09.
Blok 1.11, Markt 12, 14, 18, 28,	inv. nr. 1352.07.02
30-32, 40-42 en Pensmarkt 17	inv. nr. 1357.01.31.
Blok 1.13, Markt 5, Ridderstraat 9 en 11	inv. nr. 1357.08.12.
Bouwhistorische waarnemingen	inv. nr. 1358.03.10.
Blok 1.11, pand Markt 28	inv. nr. 1359.04.26
	inv. nr. 1360.04.30.
	inv. nr. 1363.08.25.
	inv. nr. 1366.06.03.
Stadsarchief 's-Hertogenbosch (NL-HtSA)	
Collectie oorkonden M.W.J. de	
Bruijn (periode 1293-1380)	Oud Stadsarchief (OSA)
inv. nr. 1293(?)09.20(?).	inv. nr. 3066 (= Sassen, <i>Inventaris</i> ,
inv. nr. 1317.07.17.	nr. 128), 1357 juni 12.
inv. nr. 1318.09.13.	inv. nr. 3083 (= Sassen, <i>Inventaris</i> ,
inv. nr. 1320.04.21 (Schapenmarkt).	nr. 118), 1365 febr. 27.
inv. nr. 1321.06.24.	inv. nr. 3120 (= Sassen, <i>Inventaris</i> ,
inv. nr. 1333.08.26.	nr. 109), 1348 aug.27.
inv. nr. 1338.10.09.	inv. nr. 3876 (= Sassen, <i>Inventaris</i> ,
inv. nr. 1340 (Markt 1).	nr. 45), Brussel, 1328 mrt 26.

Literatuur en gedukte bronnen

Asseldonk, M.M.P. van, *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832* (Oosterhout 2002).

Bavel, H. van, A.C.M. Kappelhof, G.M. van der Velden en G. Verbeek, *De Kroniek van het St. Geertruiklooster te 's-Hertogenbosch. Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch. Een tekstuitgave* ('s-Hertogenbosch 2001).

Bijsterveld, A.J., en F. Theuws, 'Vroege stadswording in Nederland. Een Romeinse erfenis, Karolingische impulsen en een stroomversnelling in de twaalfde eeuw' in: E. Taverne, L. de Klerk, B. Ramakers e.a., red., *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing* (Rotterdam 2012) 91-107.

Boekwijt, H.W., 'Kolperstraat 23, een huis tegen de oudste stadsmuur' in: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen, red., *Kroniek van Bouwhistorisch en Archeologisch Onderzoek 's-Hertogenbosch* 1 (1988) 51-57.

Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, deel 1: tot 1300 (Franeker 2011).

Camps, H.P.H., *Oorkondenboek van Noord Brabant tot 1312*, Deel I, De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert), eerste stuk (690-1294) ('s-Gravenhage 1979).

Camps, H.P.H., *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin (1184) tot het Privilegium Trinitatis (1330)* (Hilversum 1995).

Camps, H.P.H., en G. van Synghel, *Digitaal Oorkondeboek Noord-Brabant*, www.donb.nl/database.

Demets, L., *In omni terra potentatis mei. Naar en consolidatie van macht? Een diplomatische discoursanalyse met betrekking tot de macht en autoriteit van de vorsten en vorstinnen te Brabant in de twaalfde en eerste helft van de dertiende eeuw*, MA-thesis Faculteit Letteren en Wijsbegeerte Universiteit Gent (Gent 2013).

Dillo, M., G.A.M. van Synghel, m.m.v. E.T. van der Vlist, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II, de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag 2000).

Drunen, A.H. van, 'De kap van Pensmarkt 13/15 te 's-Hertogenbosch', *Bulletin KNOB* 87 (1988) 278-279.

Drunen, A.H. van, *'s-Hertogenbosch, van straet tot stroom* (Zeist/Zwolle 2006).

Glaudemans, R., red., m.m.v. H. Boekwijt, M. Enderman en J. Viguurs, *De Stad van Bosch, Bossche bouwhistorie in nieuw perspectief* ('s-Hertogenbosch 2016).

Gudde, C.J., *'s-Hertogenbosch, geschiedenis van vesting en forten* ('s-Hertogenbosch 1974).

Hall, F. van, *Eijdsen, een vrijheid met Luikse stadsrechten*, Maaslandse Monografieën 74 (Hilversum 2011).

Heesters, W., *Graven in het Bossche verleden* ('s-Hertogenbosch 1977).

Heurn, J.H. van, *Historie der stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, deel I (Utrecht 1776-1778).

Hoekx, J.A.M., G. Hopstaken, A.M. van Lith-Drooglever Fortuijn en J. Sanders, red., *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van de stad* ('s-Hertogenbosch 2003).

Hoekx, J.A.M., en V. Paquay, *Inventaris 's-Hertogenbosch. Inventaris van het archief van de stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*, deel A en B, Publicaties van het Stadsarchief te 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch 2004).

Hoogma, D., "s-Hertogenbosch hoog en droog, de Binnendieze en de historische bouwlocaties' in: H. Willems, G. van Tussenbroek, R. Gruben, e.a., red., *De onderste steen boven, 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2000) 190-196.

Hoogma, D., en A. Steketee, *'s-Hertogenbosch Waterstad, een historische waterbouwkundige verkenning* ('s-Hertogenbosch 1996).

Huijbers, A., 'Central places in the confluence area of the rivers Dieze, Dommel and Aa in the Roman period and the Middle Ages. A longterm perspective', *Medieval and Modern Matters* 1 (2010) 197-268.

Hundertmark, H., 'De "primitieve" stadsmuur, de eerste stenen ommuring van de stad 's-Hertogenbosch', in: H. Willems, G. van Tussenbroek, R. Gruben, e.a. (red.), *De onderste steen boven: 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2000) 104-113.

Hupkens, E., 'Drie huizen samengevoegd', *Stadsblad*, 20 augustus 2014, www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis.

Janssen, H.L., *Van Bos tot Stad: Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983).

Janssen, H.L., *De opgravingen aan de Orthenstraat* ('s-Hertogenbosch 1984).

Janssen, H.L., "s-Hertogenbosch, een novum oppidum in de Meierij ca. 1200-1350', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 10 (2007) 95-140.

Janssen, H.L., 'De infrastructuur van de stedelijke ruimte van 's-Hertogenbosch' in: H.L. Janssen en J.R. Treling, red., *Van Penningen en Groten. De schatvondst achter Het Verguld Harnas* (Utrecht 2011) 13-43.

Janssen, H.L., en A.J.J. Thelen, *Tekens van Leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch*, deel I en II (Utrecht 2007).

Janssen, H.L., en J.R. Treling, red., *Van Penningen en Groten. De schatvondst achter Het Verguld Harnas* (Utrecht 2011).

Kappelhof, A.C.M., 'Vught in de middeleeuwen (900-1300). Het raadsel van de twee kerken', www.academia.edu, dec. 2015.

Kiesow, G., *Wege zur Backsteingotik. Eine Einführung* (Bonn 2003).

Kruisheer, J.G., 'Stadsrechtbeoorkonding en stedelijke ontwikkeling' in: E.H.P. Cordfunke e.a., red., *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* (Zutphen 1988).

Kuijer, P.Th.J., *'s-Hertogenbosch, stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* ('s-Hertogenbosch/Zwolle 2000).

Leenders, K.A.H.W., 'Zoe lanck ende breedst alst oijt hadde geweest bij staende lande'. Het landschap van de Grote Waard vóór 1421' in: Wikaart e.a. *'Nijet dan water ende wolcken'. De onderzoekscommissie naar de aanwassen in de Verdrongen Waard (1521-1523)* (Tilburg 2009) 32-43.

Molhuizen, H., 'Markt 1', *Brabants Dagblad*, 8 juli 1993, www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis.

Molhuizen, H., 'De zesde wethouder', *Brabants Dagblad*, 28 april 1994, www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis.

Molhuizen, H., 'Het huijs van Sint Claes', *Brabants Dagblad*, 23 november 1996, www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis.

Nijhof, E., 'Nieuws van de BAM, Nieuwe gegevens tweede stadsmuur', *Bossche Bladen* 4 (2008) 152-154.

Orsel, E.D., 'Stenen van de Graaf. Vroege baksteen in Leiden en Rijnsburg', *Westerheem* 60 (2011) 184-192.

Rutte, R., *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen, 12^e en 13^e eeuw* (Zutphen 2002).

Sasse Van Ysselt, A.F.O., *De Voornamen Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch*, deel III, ('s-Hertogenbosch 1911).

Sassen, J.N.G., *Inventaris der Archieven van de Stad 's-Hertogenbosch B. Charters en Privilegiebrieven van het jaar 1191-1826* ('s-Hertogenbosch 1865).

Synghel, G. van, *Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis. De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450* (Hilversum 2007).

Uitterhoeve, A., *Annales Egmondenses: de jaarboeken van Egmond* (Alkmaar 1990).

Uytven, R. van, 'Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis in het noorden van het hertogdom Brabant. Het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binen de geschiedenis der Nederlanden*, Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland 54 (Tilburg 1982) 5-63.

Velden, G.M. van der, 'Bernheze en de abdij van Berne', *Brabants Heem* 32 (1980) 3, 119-134.

Vera, H.L.M., *Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch tussen hertog en hertgang, 1000-2000*, proefschrift Faculteit Rechtsgeleerdheid Nijmegen (Moergestel 2011).

Wittmer, Hans, 'Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch. Een ontwikkelingsmodel van de stad van 1170 tot 1400, deel 1', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 36 (2019) 15-57.

Internetbronnen

Wikipedia, https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_Parijs

Wikipedia, https://nl.wikipedia.org/wiki/Phillips_II_van_Frankrijk

www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629

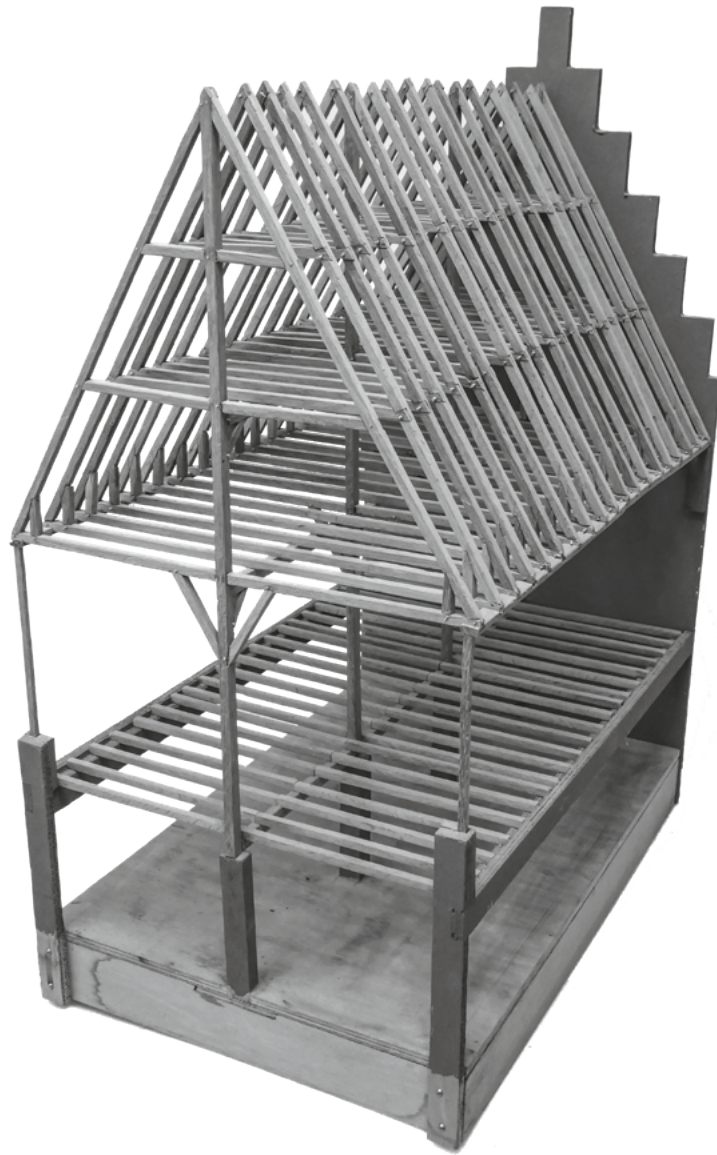
www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis/algemeen/bouwhistorisch onderzoek

www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis/De zesde wethouder

www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis/Drie huizen samengevoegd

www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis/Het huijs van Sint Claes

www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis/Markt 1

1. Reconstructie van de vleeshal omstreeks 1400.
De voorgevel (rechts) en de zij(trap)gevel zijn weggelaten. De 'ruggengraat-muur' is de achtermuur (links). In de hal stonden kramen of banken. Dit waren kleine bouwsels of stalletjes, die afzonderlijk verhuurd werden. Een niet verhuurde kraam werd omschreven als een 'ledig vac of erf met bebouwing'.

Maquette gemaakt door A. Kerkhof naar ontwerp van A. van Drunen.
(Foto: B. Eikhoudt. Afdeling Erfgoed gemeente 's-Hertogenbosch)

Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch

– Discussiedossier –

De redactie van het Noordbrabants Historisch Jaarboek vroeg enkele onderzoekers om reacties op de artikelen van Hans Witmer. Deze volgen hierna met tot slot een repliek van hem.

Ad van Drunen

Met de kennis van nu...

Dit in de hedendaagse Haagse politiek veel gehoorde gezegde, kwam bij me op bij het lezen van Hans Witmers studie over *Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch*. Niet omdat ik me afvroeg of hertog Hendrik zich omstreeks 1200 in het politieke Brussel ook van dergelijk excuus-jargon moest bedienen. Integendeel zou ik zeggen, de hertog kon toen ook achteraf constateren dat hij met de stichting van 's-Hertogenbosch een vooruitziende blik had. Hendrik kon hoogstens verbaasd terugkijken op het doorslaande succes van zijn initiatief. Een ware groeistad zo bleek, die snel uit haar voegen barstte en chaotisch groestuipen vertoonde. Is de eerste fase van deze ongebreidelde groei nu nog te reconstrueren? Witmer ondernam een zoektocht en kwam tot een voorloper van de vroeg dertiende-eeuwse bakstenen stadsmuur.

De afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch, waarin het Stadsarchief, bouwhistorisch onderzoek en archeologie samengaan, onderzoekt stelselmatig het transformatieproces van de stad vanaf de vroegste periode. Veel van dit interdisciplinair onderzoek is gepubliceerd, nog veel meer ligt in de archieven en depots voor nader onderzoek, kennis van nu, voor straks.

Vanaf 1975 wordt structureel bouwhistorisch onderzoek verricht in oude gebouwen tijdens verbouwingen. Documentaties van de onderzoeken van de oudste gebouwen aan de Markt en de Pensmarkt zijn door Witmer gebruikt. Met de kennis van nu zou de bebouwing van het bouwblok verder onderzocht kunnen worden.¹ Elke verbouwing die er plaatsvindt kan nieuwe informatie opleveren, die in relatie met de bestaande documentaties een completer beeld over dit intrigerende bouwblok kan opleveren.

¹ Alle gegevens uit bouwhistorische waarnemingen tijdens verbouwingen zijn op een systematische wijze samengevoegd in bouwbloktekeningen. Op deze methodiek ben ik in 2001 gepromoveerd aan de Technische Universiteit Delft op het proefschrift *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom'* (Delft 2001). De methode is zo opgezet dat resultaten van nieuwe waarnemingen ingevoegd kunnen worden.

Het eerste door de gemeente uitgevoerde archeologisch onderzoek in 1977 op de Markt had tot doel de beginperiode en de groei van de stad te onderzoeken. Deze doelstelling is buitengewoon geslaagd en de gepubliceerde resultaten stonden ter beschikking van het onderzoek van Witmer. Het bodemonderzoek vond echter niet plaats in het tracé van de vermeende, nog uit de twaalfde eeuw stammende stadsmuur. Ook kon het bouwblok op de Markt waarin het oude muurwerk zich bevindt dat tot de hypothese van Witmer leidde, toen niet nader archeologisch gedateerd worden.

De opgraving op de Markt had in 1977 ook een praktische doel; het opzetten van structureel archeologisch onderzoek in de stad. Ook dit mag geslaagd genoemd worden. De vele systematische stratigrafische bodemonderzoeken die sindsdien zijn uitgevoerd hebben het beeld over de genesis van de stad ruimschoots aangevuld. Het 742 pagina's tellend boekwerk *'s-Hertogenbosch stad op de schop*, dat eind 2019 verscheen, is de weerslag van veertig jaar onderzoek.²

Witmer kon voor zijn onderzoek nog geen gebruik maken van deze omvangrijke synthese. De kennis uit dit boek, de kennis van nu, had hem verder kunnen helpen bij het opstellen van zijn theorieën.

Op verzoek van de redactie schrijf ik als oud-bouwhistoricus van 's-Hertogenbosch een reactie op het artikel van Witmer. Hierbij beperk ik me tot mijn vakgebied de bouwhistorie. Funderingen en kelders, tevens het onderzoeksgebied van de archeologie, bespreek ik in samenhang met elkaar. Indien er verwijzingen zijn naar archiefstukken die betrekking hebben op een bouwkundig onderwerp komen deze eveneens aan de orde.

Eerst bespreek ik kort de bouwhistorische bronnen, hoe ze gebruikt moeten worden en wat ze ons wél en niet kunnen leren. Vervolgens maak ik een denkbeeldige rondgang langs de door Witmer veronderstelde 'kleine ronde stadmuur', zoals Molius die omstreeks 1550 voor ogen gehad zou hebben. In mijn tekst duid ik die allereerste stadsmuur aan als 'de twaalfde-eeuwse stadsmuur', ter onderscheiding van de algemeen aanvaarde dertiende-eeuwse stadsmuur die nog op een aantal plaatsen in de stad fragmentarisch aanwezig is. Ik sta stil bij enkele gebouwen en plaatsen waar Witmer zijn theorie op baseert, om aan te tonen dat ze niet tot een twaalfde-eeuwse stadsmuur kunnen behoren.

Gezien de beperkte ruimte voor een reactie op het artikel van Witmer ga ik tot slot kort in op enkele interessante aspecten van zijn ontwikkelingsmodel van het middeleeuwse 's-Hertogenbosch.

Bouwhistorische bronnen

Het onderzoeken van oude gebouwen is in de praktijk vaak erg lastig. Ze zijn meestal in gebruik als woning, winkel of bedrijfspand. Pleisterwerk en behang onttrekken de oude bouwelementen aan het oog. Hakken en breken is uit den bozen, constructies mogen niet instorten. Bouwhistorisch onderzoek beperkt zich zodoende meestal tot kleine kijkoperaties zonder een vooropgezet onderzoeksplan. Alleen als er verbouwd wordt kan de bouwhistoricus zijn onderzoek doen. Maar dan zijn er ook bouwvakkers druk aan het werk en dat botst soms.

In die moeilijke omstandigheden moest ook Hans Witmer zijn werk in 1984 doen in Pensmarkt 13-15. Zijn onderzoek is daardoor fragmentarisch. Ook de andere in zijn tekst genoemde gebouwen: het 'jachtkasteel' van de hertog (Pensmarkt 20-24), het 'huis van de ridder' (Ridderstraat 7), de Moriaan en de Roodenburg en het stadhuis zijn slechts in beperkte mate onderzocht door de gemeentelijke bouwhistoricus.

De gebouwen uit de vroegste periode van de stad zijn schaars. Ze zijn bovendien in de loop der eeuwen sterk verbouwd. Slechts delen van bakstenen muren en kelders en enkele houten balklagen en kapconstructies dateren nog uit de periode die Witmer behandelt. De relatieve ouderdom ervan is meestal wel te bepalen, de exacte ouderdom slechts binnen bepaalde marges. Alleen jaarringonderzoek van houtconstructies geeft exacte resultaten. De oudst gedateerde houtconstructies uit de hier besproken huizen zijn uit het begin van de veertiende eeuw en spelen geen rol in het vroegste geschiedenis van de stad en de bouw van de stadsmuur.

Metselwerk is in de praktijk slechts bij benadering te dateren. Dit gebeurt meestal op stilistische gronden zoals de afmetingen van de stenen, metselverbanden, metseltechnieken en mortelsamenstelling. Een wezenlijk verschil is het gebruik van natuursteen, meestal tufsteen, dat gebruikt werd totdat stenen van gebakken klei vervaardigd konden worden. De oudste bakstenen zijn het grootst: in 's-Hertogenbosch gemiddeld 27-29 × 13-14 × 7,5-8 cm. afhankelijk van de temperatuur waarin ze gebakken zijn. Het baksteenformaat wordt in de loop van de tijd kleiner. Uit archeologische contexten is geen baksteen van voor het jaar 1200 in 's-Hertogenbosch bekend.

Alleen als de fundering archeologisch onderzocht wordt is een exactere stratigrafische datering van metselwerk mogelijk. De fundering van het muurwerk dat Witmer in zijn theorie aanwijst als zijnde dertiende-eeuws, kon niet worden onderzocht. We weten daarom niet wanneer en op welke wijze de fundering is aangelegd.

De dertiende-eeuwse stadsmuur heeft een fundering met zogenaamde grondbogen. Dit is een oude constructiewijze die werd toegepast als de draagkrachtige grondlaag dieper onder het maaiveld lag. Dat scheelde in graafwerk en bakstenen. Naast grondbogen kende men voor het bovengrondse metselwerk zogenaamde spaarnissen die aan de bovenzijde een boog hadden. Deze boognissen dienden om bakstenen te sparen. Zijmuren van huizen kregen spaarbogen, zoals huis De Moriaan. Weergangsbogen tot slot, zijn toegepast bij stadsmuren om een hooggelegen looppad te creëren voor de soldaten. Er is in het artikel sprake van deze drie soorten bogen. Ze kunnen in dezelfde bouwwerken gelijktijdig zijn toegepast, maar ze moeten wel in de juiste context beschouwd worden.³

Bij het beoordelen van het metselwerk moeten we voor de indicatie van de ouderdom ook letten op de wijze waarop het gemaakt is, hoe de stenen in verband met elkaar gemetseld zijn. Oudere dikkere muren zijn vaak als zogenaamd kistwerk uitgevoerd, waarbij de harde stenen aan de buitenschillen van de muur als een soort kist de zachtere binnenste vulling van gebroken stenen, vermengd met mortel, omhullen. Dergelijke muren zijn in zogenaamd Vlaams verband gemetseld, waarbij de twee buitenschillen met elkaar 'in verband' gebracht zijn. Latere muren zijn over de volle dikte van even hard gebakken stenen gemetseld en kunnen in eenvoudigere steenverbanden gemetseld worden. Het vergelijken van metselverbanden is een globale dateringsmogelijkheid, maar voor een juiste beoordeling moet ook gekeken worden hoe het binnenste van de muur is samengesteld. Hak- en breekwerk in de vermeende stadsmuur was niet mogelijk. Het slordiger uitvoeren van het Vlaams metselverband, zoals op de Pensmarkt, is een teken van jonger metselwerk.

Tot zover de toepassing van bouwhistorische bronnen en hoe voorzichtig we er mee om moeten gaan. We gaan nu langs de vermeende twaalfde-eeuwse muur lopen en beginnen onze tocht op de Pensmarkt, bij het 'jachtkasteel' van de hertog, zoals Witmer dat aanduidt.

2 Genabeek, Ronald van, Eddie Nijhof en Frederike Schipper, red., *'s-Hertogenbosch, stad op de schop. 40 jaar archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch*. ('s-Hertogenbosch/Woudrichem 2019).

3 J. Mosmans kende het onderscheid tussen spaarbogen en grondbogen niet. In zijn reconstructietekening van de stadsmuur in het Rosemarijnstraatje (deel 1, afbeelding 22) tekent hij extra segmentbogen. Op andere tekeningen van dezelfde muur laat hij deze bogen weer weg. Mosmans was steeds bezig zijn hypothesen verder te onderbouwen en heriep zijn reconstructies steeds weer.

Pensmarkt 20-22-24

De studie van Witmer vangt aan in het jaar 1170, een jaartal dat niet de stichting van de stad markeert. Uit zijn tekst zou je op kunnen maken dat hij uitgaat van een archeologische datering van funderingen van het vermoedelijke 'jachtkasteel van de hertog' (Deel 1, NHJ 2019, p. 28). Hiervan is een zware tufstenen muur aangetroffen van zogenaamd kistwerk. Deze funderingsmuur stond direct op het dekzand en kon zodoende niet met behulp van grondsporen exact gedateerd worden. In aangrenzende kelders is hergebruikte tufsteen verwerkt. Ook is ongeveer 15 m achter de voorgevel een uitbraaksleuf van een muur aangetroffen die gevuld was met puin van tufsteen en baksteen. Waarschijnlijk stond hier de achtergevel. Het lijkt er op dat het 'kasteel' in fasen is ontstaan. Het is het enige bekende gebouw in de stad dat geheel van tufsteen was. Bouwhistorische aanknopingspunten voor een exacte datering ontbreken. De ondertitel van Witmers artikel zou minder vraagtekens opleveren als het zou luiden: 'Een ontwikkelingsmodel van de stad van circa 1170 tot 1400'. Op de einddatum kom ik hierna nog terug.

Pensmarkt 13-15

Tegenover het 'jachtkasteel' staan de panden waar het oude muurwerk is aangetroffen en waarmee Witmer zijn studie begon. De omstandigheden waarin het onderzoek plaatsvond waren verre van gunstig. De aannemer en de eigenaar wilden niet meewerken zodat er slechts delen van de panden onderzocht konden worden. De hoge bakstenen achtermuur, waarmee de hypothese over een voorgaande fase van de vroegste stadsmuur aanving, is maar voor een klein deel ontlest en in het zicht geweest. De achtermuur liep niet in één stuk door achter de buurpanden. De 'ruggengraatmuur', zoals Witmer die plastisch noemt, bestaat uit verschillende afzonderlijke gedeelten. De muurdelen liggen niet precies in elkaars verlengde. Ze behoorden tot verschillende gebouwen, die samen het bouwblok op de Markt vormen.

Op zijn documentatietekening (afb. 12) heeft Witmer het metselwerk ter plaatse precies ingetekend. De bakstenen zijn met de afmetingen van $26 \times 12,5-13 \times 7$ cm, zeker niet de grootste die in de stad zijn aangetroffen. De bakstenen van de stadspoorten en de dertiende-eeuwse stadsmuur zijn veel groter. Ook het zogenaamde Vlaams verband waarin de achtermuur is gemetseld, vertoont onregelmatigheden. Het verder zorgvuldig uitgevoerde metselwerk duidt niet op zogenaamd kistwerk, maar dat was niet vast te stellen. Er is geen tufsteen in de muur aangetroffen.

Deze bouwhistorische gegevens duiden erop dat de 'ruggengraatmuur' jonger is dan de stadsmuur uit het begin van de dertiende eeuw, die nog op verschillende plaatsen aanwezig is. Witmer stelt daarentegen dat de 'ruggengraatmuur' de voorloper is van de bekende stadsmuur. Hij dateert de voorloper op 1195, op grond van vergelijkbaar baksteenwerk in de toren van de kerk te Rijsburg. Dat is wel ver weg en deze toren heeft bovendien veel grotere bakstenen.⁴ In 's-Hertogenbosch is bij stratigrafisch archeologisch onderzoek nog nooit baksteenwerk van vóór 1200 aangetroffen.

De fundering van de 'ruggengraatmuur' kon niet archeologisch onderzocht worden. We weten zodoende de aanlegdiepte niet, noch de datering en de relatie met de aangrenzende bebouwing en de grondlagen. De fundering van de voorgevel van het gebouw, die op ongeveer 9 m parallel aan de achtermuur loopt, is gemetseld met bakstenen van een iets groter formaat ($28 \times 12-13 \times 6-6,5$ cm). Niet duidelijk is of de voor- en achtermuur uit dezelfde

bouwtijd stammen. Ze vormden zeker op enig moment wel samen één groot gebouw, de Vleeshal. De grote kapconstructie van die hal waarvan het eikenhout in circa 1399 gerooid is, zal later op de achtermuur geplaatst zijn.

De voorgevel van de Vleeshal was op circa 4 m boven NAP gefundeerd, ongeveer gelijk aan de aanlegdiepte van het 'jachtkasteel' van de hertog aan de overkant van de straat. De hoogte van het dekzand op de Pensmarkt ligt op circa 4.30 m boven NAP, ongeveer 1,5 m lager dan op het hoogste punt van de stad. De hertog koos dus niet de meest droge plek voor zijn onderkomen en het Vleeshuis tegenover zijn 'kasteel'. Het regenwater van de Pensmarkt vloeiende zodoende naar het zuiden af. Witmer interpreteert deze waterloop als eerste stadsgracht. Het water kan gezien de hoogte van het dekzand niet naar het noorden gestroomd hebben. De waterloop zal gegraven moeten zijn, mogelijk als omgrachting van het jachtkasteel'.⁵

Ridderstraat

Volgen we de denkbeeldige loop van de twaalfde-eeuwse stadsmuur naar het zuiden dan ligt de fundering van de achtermuur van Ridderstraat 5 ongeveer in het verlengde ervan. De vermeende stadsmuur zou een kleine knik moeten maken. Bij het gecombineerde bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in 1978 in de kelder van dit huis is een zware bakstenen muur aangetroffen. Deze muur is op zware grondbogen gefundeerd, zoals dat in natte ondergrond gebruikelijk was in de stad. De fundering is gezien het grote formaat van de bakstenen ($27,5-28 \times 12,5-13,5 \times 6-7$ cm) en het metselwerk, in zuiver Vlaams verband, in de eerste helft van de veertiende eeuw te dateren. De tegenhanger van de muur zal ergens midden onder het plaveisel van de Ridderstraat liggen. Het moet een groot stenen huis geweest zijn met een overwelfde kelder. Onder de fundering is ouder muurwerk aangetroffen. Dit is een bakstenen fundering die haaks staat op de zware muur met grondbogen. De denkbeeldige eerste stadsmuur kan dus niet parallel aan de Ridderstraat naar het zuiden hebben gelopen.

De bakstenen muurresten, er komt geen tufsteen in voor, in Ridderstraat 5 kunnen ook niet tot de mysterieuze derde stadspoort uit de late twaalfde eeuw behoren, door Witmer, naar Molijs, de 'Heilige Mariapoort' genoemd. De Ridderstraat kreeg pas in de zeventiende eeuw zijn huidige breedte. Voorheen was het een smallere inrijpoort die oorspronkelijk op een 41 Bossche voet breed particulier terrein lag. Het 11,73 m brede perceel is later in tweeën gesplitst, zo blijkt uit de cijsboeken.⁶ Het smalle, pas later openbare straatje zal oorspronkelijk geen uitgang door de dertiende-eeuwse stadsmuur aan de zuidkant van de stad gehad hebben. Deze stadsmuur was nog gedeeltelijk in tufsteen gebouwd, wat ook wijst op een jongere bouwdatum van de geheel in baksteen uitgevoerde achtermuur van Ridderstraat 5.

4 Het baksteenformaat van de herstelwerkzaamheden van de kerktoren van Rijsburg is $29-30 \times 13-14 \times 9-10$ cm, 10 lagenmaat 101-110 cm, veel groter dan in Pensmarkt 13-15. Groter zelfs dan de grootste bakstenen die in 's-Hertogenbosch zijn aangetroffen. Het is overigens niet zekere of de archiefgegevens van Rijsburg niet alleen op het kerkgebouw, maar ook op de toren betrekking hebben. De ontwikkeling van de baksteenformaten verschilt nogal in de verschillende streken van de Nederlanden. Het vergelijken van baksteenformaten voor het dateren is daarom een hachelijke onderneming. Zie hierover: G. Berends, 'Baksteen in Nederland in de Middeleeuwen', *Restauratiedemecum*, (1989) RV blad 02-1 tot 18.

5 Witmer brengt de waterloop op Pensmarkt in verband met de wateruitlaat in de stadsmuur achter het Stadhuis. Dit is een interessante zienswijze gezien de problematiek van de waterafvoer in de omgeving van het stadhuis en de Schapenmarkt. Van Genabeek e.a., *'s-Hertogenbosch, stad op de schap*, 112 laten het water van de Pensmarkt afstromen naar het westen richting stadsmuur in de Snellestraat via archeologisch vastgestelde waterlopen.

6 Drunen, A. van, *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom* (Zwolle/Zeist 2006), 331.

De knik in de rooilijn van de Ridderstraat geeft nog de plaats aan van de dertiende-eeuwse stadsmuur. In de zijmuur van het naastgelegen huis Ridderstraat 17 zijn grote bakstenen hergebruikt. De zijmuur lijkt gefundeerd te zijn op de restanten van de stadsmuur. Van een stadspoort of rondeeltoren zijn geen resten of bouwsporen aangetroffen.

De Moriaan en de Roodenburg

Laten we nu de 'ruggengraatmuur' naar het noorden volgen. Witmer trekt de achtermuur in Pensmarkt 13-15 met een knik erin, door naar de linkerzijmuur van het huis De Moriaan. (deel 1, afb. 15) In de kelder van dit grote huis is de muur voorzien van spaarbogen. Of de fundering onder de keldervloer grondbogen bevatte is niet bekend. Waarschijnlijk was de muur direct op het dekzand aangelegd, dus zonder grondbogen. De linkerzijmuur is gemetseld met grote bakstenen en in een slordig Vlaams verband. De andere zijmuur heeft dezelfde opbouw en detaillering. Beide muren behoren tot één huis. Bij de restauratie in de jaren zestig is dit onomstotelijk vastgesteld. Tijdens mijn studie in Delft heb ik alle gegevens over De Moriaan en het naastgelegen huis Roodenburg, samengevoegd en een reconstructie van beide huizen gemaakt.⁷ In 1996 heeft mijn opvolger, Ronald Glaudemans een vervolgstudie over De Moriaan gepubliceerd.⁸ Uit beide onderzoeken komt naar voren dat het een van de vroegste gebouwen uit de stad betreft met een imposante kelder die deels boven het maaiveld ligt. In het huis zijn enkele hergebruikte natuurstenen zuiltjes en losse basementen en kapiteeltjes aangetroffen die stilistisch gezien mogelijk nog van vóór 1200 kunnen dateren. In het baksteenwerk is geen tufsteen aangetroffen, wel trachietsteen, eveneens een vroeg toegepaste natuursteensoort. Het bakstenen huis De Moriaan is te dateren in het begin van de dertiende eeuw. Het bouwhout van het huis is vervaardigd van eikenbomen die een eeuw later, omstreeks 1310 gekapt zijn, zo blijkt uit het jaarringonderzoek. De houtconstructies zijn later in het pand aangebracht. Er zijn in de Moriaan geen bouwsporen van een stadspoort waargenomen, evenmin in het naastgelegen huis Roodenburg.

Noordzijde van de Markt langs de Marktstroom

We vervolgen de denkbeeldige twaalfde-eeuwse stadsmuur op het achterterrein van de huizen aan de noordzijde van de Markt. Hier worden de aanwijzingen voor een eerdere stadsmuur nog vager. Bij de nieuwbouw van hotel Central aan het Burgemeester Loeffplein zijn tijdens het bouwrijp maken van het terrein oude bakstenen funderingen waargenomen en opgetekend. Het zijn te gefragmenteerde en onduidelijke waarnemingen zodat ze niet in de bouwblocktekeningen zijn opgenomen. Er heeft geen archeologisch onderzoek plaatsgevonden zodat de muurresten niet stratigrafisch zijn in te passen. Het bouwblockonderzoek heeft aangetoond dat op de achterterreinen veel bouwwerken bestaan hebben die bij de huizen aan de Markt hoorden. Door grootschalige nieuwbouw en sloop van de bebouwing aan de noordzijde van de Markt, die tot de oudste van de stad gerekend moet worden, zijn helaas alle bouwsporen uitgewist. Ik heb zodoende ook niet kunnen waarnemen dat de Marktstroom ten behoeve van de verbouwing van de Waterpoort aan het H. Moerkerkpleintje omstreeks 1222 iets naar het zuiden vergraven zou zijn. Witmer verwijst hier in noten 105 en 108 naar mijn publicatie.⁹ Op de betreffende pagina is een bouwblocktekening afgedrukt die gebaseerd op de kadastrale kaart. In de tekst maak ik, terecht, geen opmerkingen over de Marktstroom.

Gesteld kan worden dat een oudere, nog uit de twaalfde eeuw daterende stadsmuur, op de achterterreinen van de huizen aan de Markt langs de Marktstroom niet is aan te tonen.

Dat wil niet zeggen dat er op enig moment, voordat de noordelijker gelegen dertiende-eeuwse muur gebouwd is, er aan de noordzijde van de Markt een tijdelijke stadsgrens geweest kan zijn. Archeologisch, noch bouwhistorisch kan dit hier, door de rigoureuze sloop en grootschalige nieuwbouw in de jaren zeventig van de twintigste eeuw, nog worden aangetoond. Mogelijk kunnen archivalische gegevens nog iets duidelijk maken. De aanwezigheid van het straatje Achter het Hert en de aansluiting ervan op de openbare straat Achter het Raam langs de Marktstroom, zijn aanknopingspunten voor een dergelijke studie.

Bij de waterpoort aan het Herman Moerkerkpleintje heeft in 2018 een archeologisch onderzoek plaatsgevonden, dat een faseverschil in de beide torens van de waterpoort laat zien. Een aansluiting op een oudere stenen stadsmuur langs de Marktstroom in de richting van de Moriaan is daarbij niet aangetroffen.

De aansluitende stadsmuur in de richting van de Gevangen- of Leuvensepoort dateert uit het eerste kwart van de dertiende eeuw. Witmer veronderstelt dat de Gevangenpoort ouder zou zijn. Het metselwerk van de nog aanwezige noordelijke poorttoren kon op archeologische gronden gedateerd worden in de dertiende eeuw.

De wandeling rond de twaalfde-eeuwse 'ronde' stadsmuur van Molius, zoals Witmer die voor ogen heeft, is hiermee rond. Slotsom is, dat op grond van de hier vermelde bouwhistorische bevindingen de theorie over een dergelijke rondlopende laat twaalfde-eeuwse stadsmuur niet langer houdbaar is.

Meer vraagtekens

In de tijd vóór de dertiende-eeuwse muur zal er wel een vorm van verdediging en ook een pre-stedelijke ontwikkeling geweest zijn. In deze reactie op de ontwikkelingsmodel van Witmer heb ik mij beperkt tot de stadsmuur. Over de vroege stedelijke structuur komen in zijn betoog meer stellingen voor die om een reactie vragen en die ook nieuwe vragen oproepen. Bijvoorbeeld over de terreinen en de gebouwen, die grenzen aan de twaalfde-eeuwse stadsmuur, de 'ruggengraatmuur', of vragen over het terrein naast De Moriaan, waar het cijsregiem afwijkt van de rest van de stad. De percelen waren belast met een cijs die in natura, in was en peper, werd berekend. Was dit het terrein van de kerk dat in 1222, buiten het leen aan de bisschop van Keulen werd gehouden? Dan zou hier de kerk bestaan kunnen hebben.¹⁰ En vragen over een vermeende marktplaats ter plaatse van de huidige Schapenmarkt, waar de waag¹¹ en het stadhuis¹² gevestigd werden. En ook vragen over de plaats van het oudste raadhuis en de andere gebouwen van het bouwblock op de Markt.

7 Drunen, Ad van, 'De Moriaan en de Roodenburg', *Boschboombladeren* 17, (1975) 1-40.

8 Glaudemans, Ronald, 'Van oudste tot nieuwste bakstenen woonhuis van Nederland? De Moriaan te 's-Hertogenbosch als blijvende bouwhistorische bron', *Monumenten en Bouwhistorie, Jaarboek Monumentenzorg 1996*, 247-253.

9 Van Drunen, 's-Hertogenbosch van straat tot stroom 180, 193. Het verleggen van de Marktstroom op die plek is nooit vastgesteld.

10 Van Drunen 's-Hertogenbosch van straat tot stroom, 189. Dit terrein strekte zich aan het huidige Scheidingsstraatje uit. Het heeft na oorlogsschade tientallen jaren braak gelegen totdat grootschalige nieuwbouw het bodemarchief volledig heeft verstoord.

11 Witmer verwijst voor de waag naar mijn publicatie uit 2006, 's-Hertogenbosch van straat tot stroom, pag. 45. Het huidige gebouw is echter in 1860 geheel vernieuwd zodat er geen oude bouwhistorische gegevens zijn. De bouwdatum van de waag is zodoende niet bekend en ook niet door mij vermeld. Wel wijs ik op de bijzonder verkaveling en rooilijnenbeloop van het gebied. Wanneer deze kavels gevormd zijn is niet helemaal duidelijk.

12 In twee artikel in *Bosssche Bladen* heb ik uiteengezet hoe de verplaatsing van het stadhuis verband hield met de ontmanteling van de stadsmuur in het midden van de veertiende eeuw. A. van Drunen, 'Plaats van de Bosssche stadhuizen: Nieuwe gegevens', *Bosssche Bladen* 3 (2002) 75-79 en 'Het oude (tweede) stadhuis', *Bosssche Bladen* 4 (2002) 121.

Bij het verhaal van Witmer zijn veel vraagtekens te plaatsen, maar hij stelt ook vragen die tot nadere beschouwing en verder onderzoek aanzetten. De vroegste geschiedenis van 's-Hertogenbosch blijft nog steeds een spannend terra incognita.

Slotvragen

Ik vraag me af: hoe zou Molius in circa 1550, met de kennis van nu, de vroegste geschiedenis van 's-Hertogenbosch verwoord hebben? Het onderzoek van Witmer stopt in 1400. Was het niet beter geweest om de einddatum te verleggen tot de tijd waarin Molius zelf leefde? Tot die tijd duurde de bloeiperiode en breidde de stad zich uit. De kroniek van Molius is als contemporaine bron echter weinig mededeelzaam wat betreft de ruimtelijke ontwikkelingen zoals de stadsuitbreiding van het Hinthamereinde. Uit de vijftiende en zestiende eeuw zijn rijke archiefbronnen voorhanden, vooral de fiscale administraties leveren een goed beeld van de sociale geografie van de stad. Gegevens die node gemist worden in Witmers ontwikkelingsmodel.

Tot slot nog een vraag die opkomt: hoe zullen historici, archeologen en bouwhistorici 'met de kennis van straks' de vroegste stadsgeschiedenis gaan beschrijven? Hopelijk zijn straks de historische gegevens die nu nog in de bodem, de gebouwen en de archieven verborgen zitten, niet door sloop, graafwerkzaamheden of andere calamiteiten verloren gegaan.

Ronald van Genabeek en Ronald Glaudemans

Reactie van de afdeling erfgoed 's-Hertogenbosch op de visie over de vroegste ontwikkeling van de stad door Hans Witmer

In het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* van 2019 en van 2020 is een tweetal artikelen opgenomen over de oudste ontwikkelingsgeschiedenis van 's-Hertogenbosch. De auteur Hans Witmer combineert daarin diverse historische, bouwhistorische, archeologische en fysisch geografische bronnen. In de artikelen komt hij tot een andere ontwikkelingsgeschiedenis van de oudste fase van de stad dan in de gangbare literatuur wordt beschreven.¹³ Zijn aanpak waarbij hij bestaande, soms nog niet gepubliceerde, bronnen met een frisse blik opnieuw bekijkt is lovenswaardig. Soms is het nodig vanuit een andere invalshoek naar gegevens te kijken en levert dit verrassend nieuwe visie op. Het is dapper dat Hans Witmer zich bij zijn studie richt op de oudste periode van het ontstaan van de stad want hiervan is zowel het archeologische als het (bouw)historische bronnenmateriaal erg schaars. De belangrijkste historische bron die Witmer in zijn studie gebruikt is de kroniek van Molius die in de zestiende eeuw de ontwikkeling van 's-Hertogenbosch heeft beschreven. Wellicht beschikte Molius in zijn tijd nog over inmiddels verloren gegane schriftelijke bronnen of mondelinge overleveringen en bevat zijn kroniek meer waarheden dan wij soms geneigd zijn aan te nemen. Het opnieuw bekijken van andere beschikbare bronnen met de beschrijving van Molius in het achterhoofd kan dus nieuwe inzichten opleveren.

De andere belangrijke verzameling bronnenmateriaal, die Witmer gebruikt, betreft bouwhistorische en archeologische gegevens die vanaf 1975 door bouwhistorici en archeologen van de gemeente (nu ondergebracht bij de afdeling Erfgoed) zijn verzameld. Hij begint zijn betoog bij muurresten die zijn aangetroffen aan de achterzijde van het pand Pensmarkt 13-15. Witmer heeft in 1984 zelf aan het onderzoek daarvan meegewerkt.

Witmer analyseert soms tot op detail de beschikbare gegevens maar gaat bij de interpretatie daarvan soms de mist in waardoor hij de richting een beetje kwijtraakt en tot andere theorieën komt dan we vanuit de afdeling erfgoed hanteren. Zonder zijn betoog stap voor stap te herhalen willen we hier enkele interpretaties noemen waarbij Witmer ons inziens onjuiste conclusies trekt of aannames doet.

Als belangrijke aanwijzing voor het bestaan van een oudere stadsmuur gebruikt Witmer muurwerk dat op diverse plaatsen is aangetroffen. Muurwerk kan vooral worden gedateerd op basis van de gebruikte bakstenen en de manier waarop deze zijn gemetseld. We gaan hier wat dieper in op de technische details omdat baksteen een belangrijk argument is dat door Witmer wordt gebruikt ter onderbouwing van zijn visie.

Op basis van veel bouwhistorisch en archeologisch onderzoek hebben we inmiddels een redelijk beeld van de ontwikkeling van baksteenformaten en metselverbanden in 's-Hertogenbosch. Daaruit weten we onder andere dat de vroegste bakstenen rond of kort na 1200

¹³ Vergelijk onder andere de beschrijvingen in R. van Genabeek, E. Nijhof en F. Schipper, *'s-Hertogenbosch. Stad op de Schop. 40 jaar archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch* (Woudrichem 2019).

verschijnen. En ook dat de oudste bakstenen zo'n $27/29 \times 13/14 \times 7,5/8$ cm groot zijn en dat de oudste muren (van enige dikte) zijn opgebouwd als kistwerk. Bij kistwerk bestaat de muur uit twee 'netjes' gemetselde buitenschillen waartussen slordig gelegde brokken baksteen en mortel zijn aangebracht. Het gebruikte metselverband is zogenaamd Vlaams verband waarbij in dezelfde laag koppen en strekken voorkomen. Rond 1300 is het gemiddelde steenformaat afgenomen tot $26/29 \times 11,5/14 \times 6/7,5$. De gemiddelde maat neemt dus iets af maar grote uitschieters komen nog steeds voor. Kistwerk komt rond 1300 waarschijnlijk niet meer voor maar Vlaams verband wordt dan nog steeds toegepast (tot ongeveer 1325 of 1350), zij het soms wat minder regelmatig.

De absolute dateringen van deze ontwikkeling zijn gebaseerd op archeologisch onderzoek, historische dateringen en dendrochronologie. Eén van de oudste goed gedateerde gebouwen is de toren van de Sint Jan die gebouwd is tussen 1230 en 1240. De baksteenmaten van de toren zijn: $28/29 \times 13,5/14 \times 7,5/8,5$ cm; 10 lagen=92cm. Deze dateringen zijn niet altijd heel scherp dus er is altijd sprake van een onzekerheidsmarge. Wat wel duidelijk is, is dat de ontwikkeling van bakstenen muurwerk een lokaal fenomeen is dat niet per definitie parallel loopt met de ontwikkeling in andere steden. Helaas neemt Witmer de bestaande kennis en de onzekerheidsmarges niet altijd mee in zijn betoog. Soms zelfs gebruikt hij ze verkeerd bijvoorbeeld door te stellen dat een bepaald steenformaat of metselverband een aanwijzing is voor een vroege datering, terwijl juist een veel ruimere datering mogelijk is. Ook doet hij voorkomen dat muurwerk in Vlaams verband een zeldzaam verschijnsel is. In de dertiende eeuw komen we op veel plaatsen in de stad dergelijk muurwerk tegen en dus niet alleen maar op de plaats van het door hem verondersteld tracé van de oudste ommuring. Witmer gebruikt het voorkomen van vroeg muurwerk dus alleen als het past in zijn theorie. Andere plaatsen waar het voorkomt laat hij buiten beschouwing.

Een andere bron die Witmer gebruikt bij het onderbouwen van zijn theorie zijn de hoogtegegevens van de natuurlijke ondergrond. Hij gebruikt hierbij de studie van Hoogma die een reconstructie heeft gemaakt van het natuurlijke reliëf voorafgaand aan de stichting van de stad.¹⁴ Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat dit reliëf grote invloed had op de keuze van de plek waar men ging wonen of waar men grachten of waterlopen groef. Het is dan ook vreemd dat Witmer de oudste fase van de stad niet op het hoogste punt van de zandkop plaatst maar op de iets lager gelegen oostelijke uitloper daarvan. Daarbij gaat hij ook voorbij aan het feit dat juist op het hoogstgelegen deel de vroegste archeologische vondsten zijn gedaan terwijl binnen de door hem veronderstelde oudste muur maar weinig vroege vondsten bekend zijn. Het is ook vreemd dat hij een gracht reconstrueert die precies over het hoogste punt van de zandrug in noordwestelijke richting loopt, min of meer parallel aan een natuurlijke loop van de Dommel die maximaal 200 meter westelijker stroomde.

Tenslotte moet er nog iets gezegd worden over het gebruik van Molijs als belangrijke historische bron. Zoals al eerder gezegd kan het zijn dat Molijs over bronnen beschikte die wij nu niet meer hebben en moet zijn werk dus serieus beschouwd worden. Daarbij is een kritische blik wel op zijn plaats en moet de kroniek gelezen worden in het perspectief van de tijd waarin deze tot stand is gekomen. Hans Witmer kijkt terecht op sommige plaatsen wel kritisch naar de tekst van Molijs, maar helaas doet hij dat vooral waar Molijs iets anders noemt (of niet noemt) dan bij zijn theorie past. Bijvoorbeeld op p. 39 (Witmer, deel 1, *NHJ* 2019) als hij aangeeft dat Molijs het pand in de Ridderstraat niet noemt of als hij de term 'cirkelvormig' van Molijs verklaart als vertaalfout of vergissing.

De afdeling Erfgoed voert al sinds 1975 systematisch bouwhistorisch en archeologisch onderzoek uit in de Bossche binnenstad. Daarbij is inmiddels een enorme schat aan informatie verzameld. Het nadeel is dat het onderzoek niet altijd kan plaatsvinden op de plekken die je om wetenschappelijke redenen graag zou willen. Het onderzoek wordt namelijk alleen uitgevoerd als er toevallig bouw- of graafwerkzaamheden plaatsvinden. Daarom ontbreekt op de meeste plaatsen de informatie die de theorie van Hans Witmer zou kunnen bevestigen en falsificeren. Toch kunnen we op basis van de gehanteerde methodiek stellen dat de theorie van Witmer erg onwaarschijnlijk is. Er zijn in ieder geval wat ons betreft geen bronnen die op een dergelijke vroegere fase op die plaats wijzen. Dat neemt niet weg dat we over de oudste geschiedenis van de stad nog heel weinig weten en dat het best wel eens anders of complexer kan zijn verlopen dan wij denken. Totdat er nieuwe gegevens aan het licht komen is het wat ons betreft te vroeg om daarover te speculeren.

Ronald van Genabeek is gemeentelijk archeoloog van 's-Hertogenbosch,
Ronald Glaudemans is gemeentelijk bouwhistoricus van 's-Hertogenbosch.

14 D. Hoogma en A. Steketee, *'s-Hertogenbosch Waterstad. Een historische waterstaatkundige verkenning* ('s-Hertogenbosch 1996).

Ton Kappelhof

Commentaar bij J.W.G. Witmer 'Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch. Een ontwikkelingsmodel van de stad vanaf 1170 tot 1400', deel II

Gaarne voldoe ik aan het verzoek van de redactie van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* om het tweede deel van het artikel van Hans Witmer van commentaar te voorzien. Als historicus kan ik weinig toevoegen aan het debat over de interpretatie van het bodemarchief, ik ben niet getraind in het lezen ervan. Ik heb wel veel ervaring in het lezen en interpreteren van geschreven bronnen. Witmer gebruikte behalve het bodemarchief kronieken en oorkonden als bron. Er zijn veel oorkonden over 's-Hertogenbosch bewaard gebleven. Een deel ervan is uitgegeven in het *Oorkondenboek van Noord-Brabant*. De regesten op ongeveer 4500 oorkonden van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch zijn onlangs door mij herzien en opnieuw op internet geplaatst. Dan zijn er de door dr. Martin de Bruijn in opdracht van de vroegere afdeling Bouwhistorie, Monumenten en Archeologie (BAM) uitgegeven oorkonden met gegevens over de historische geografie van de stad binnen de muren. Deze oorkonden staan op de website van *De Bossche Encyclopedie*. Hier zijn ook de vele interne rapporten te vinden die De Bruijn voor de afdeling BAM heeft gemaakt. De gemeentesecretaris mr. J.N.G. Sassen maakte omstreeks 1860 regesten op de oorkonden in het Oud-Stadsarchief.

Aan de hand van vooral oorkonden bespreek ik een aspect van de middeleeuwse geschiedenis van 's-Hertogenbosch, dat nog niet veel aandacht kreeg, namelijk de financiering van de vestingwerken. De middeleeuwse financiële administratie van 's-Hertogenbosch is op enkele rolrekeningen van omstreeks 1400 na verloren gegaan, wel bevat het Oud-Stadsarchief veel oorkonden die vaak handelen over financiële transacties tussen de hertog en zijn stad. Wegens de coronacrisis heb ik moeten volstaan met de niet altijd betrouwbare regesten van de gemeentesecretaris mr. J.N.G. Sassen. Deze oorkonden zijn helaas nog niet gedigitaliseerd.

De gemeynte van 's-Hertogenbosch

De bouw van een lange stadsmuur met muurtorens en drie stadspoorten en ervoor een natte gracht moet veel geld en arbeid gekost hebben. Voor de stedelijke samenleving moet dit een grote belasting zijn geweest. Wanneer de werken eenmaal af waren, moesten de muren worden onderhouden en de grachten steeds weer worden uitgebaggerd. Voor een wat kleinere stad als Nijmegen gold hetzelfde. De aanleg van een eerste en een tweede omwalling, waarmee men in het begin van de vijftiende eeuw begon, verslond kapitalen. In het begin van de zestiende eeuw werd soms dertig procent van het Nijmeegse budget besteed aan versterkingswerken.¹⁵ De vraag is wie dit in 's-Hertogenbosch heeft betaald: de

hertog van Brabant als heer van de stad, de burgerij of de boeren uit de omringende Meierij, of ging het om een combinatie?

De stad had zeggenschap over een uitgestrekte gemeynte en deze heeft bij de financiering een belangrijke rol gespeeld. Vanaf 1286 verkocht de hertog van Brabant aan collectiviteiten van boeren in de Meierij gemene gronden. Vaak hadden zij deze al in gebruik maar er was niets over vastgelegd. De hertog en zijn rentmeesters zagen hierin een kans om wat bij te verdienen. De oorlog die hertog Jan I aan het voeren was om ook hertog van Limburg te worden was een dure onderneming. Doorgaans betaalden de dorpen of andere collectiviteiten aan de rentmeester van de hertog, die in 's-Hertogenbosch kantoor hield, een som gelds ineens, voorlijf genaamd, en een veel kleiner vast jaarlijks bedrag dat de naam kreeg van 'gebuurcijs'. In ruil hiervoor kregen de boeren een gebruiksrecht voor onbepaalde tijd op deze gronden. Van deze uitgifte werd een oorkonde opgemaakt en deze werd door de dorpen zorgvuldig bewaard omdat de Meierijse boeren de gemene gronden hard nodig hadden voor hun bedrijf. Ik laat de al jaren durende discussie over de juridische aspecten rond deze uitgiften rusten omdat deze voor dit betoog niet relevant zijn.¹⁶

De oudste uitgifte van een gemeynte in de Meierij is die uit 1286 aan de lieden van Oss, Berchem en Duurseind. Deze betaalden aan de hertog 10 pond Leuvense penningen per jaar, over een som ineens wordt niet gerept.¹⁷ Daarop volgen uitgiften in Lithoijen (1288) en Eersel (een *deperditum* uit 1288/89)¹⁸. In 1291 blijken de hertog en zijn stad 's-Hertogenbosch een geschil van mening te hebben over de gemeynte.¹⁹ Er zijn in naam van de hertog percelen uit de gemeynte uitgegeven onder beding van een jaarlijkse cijs of er is op een andere wijze land vervreemd. Het gaat over *de pascuis communibus que infra libertatem dicti opidi de Buscho ex parte nostra exhibita sunt sub annuo censu vel alio alienationis modo* [vertaling: 'over gemene weidegronden in het Vrijdom van genoemde stad van 's-Hertogenbosch die in naam van ons [= hertog] zijn uitgegeven voor een jaarlijkse erfcijns of op een andere wijze zijn vervreemd']. Ik vermoed dat de stad op eigen houtje begonnen is met verkavelen en verkopen en dat de hertog dit merkte en bezwaar maakte omdat zijn rechten op dit land als grondheer en vorst zouden zijn geschonden. De burgers vragen dat de gemeynte aan hen wordt overgelaten of wordt teruggegeven ten behoeve van het welzijn van de hele stedelijke gemeenschap. Er wordt melding gemaakt van het vesten en ontvesten, dat wil zeggen overdragen van land in het Vrijdom dat bezit is van de burgers. De burgers beweren dat zij de opbrengst van het land al lang in bezit hebben. Er wordt gesproken over *exhibere* en dat betekent hier uitgeven in erfcijns.²⁰

Partijen leggen dit geschilpunt en enkele andere kwesties voor aan twee scheidslieden, heer Jan van Cuijk en Wouter Volcart jr. Beide heren waren in dienst van de hertog. De familie Volcart kwam uit Antwerpen, Jan van Cuijk was heer van Grave en het land van Cuijk. Hij werd vaak door de hertog belast met diplomatiek werk.²¹ De beide heren beloven vóór 1 april 1291 (Halfvasten) hun uitspraak te doen. Een oorkonde over de uitspraak is echter niet bewaard of deze is niet beoorkond.

15 Uitterhoeven, *Atlas Nijmegen*, 20-21.

16 De meest recente publicatie is: Lia van Zaalinge-Spooren, *Gemeint en gemeenschap. Jaargeboden in Peelland, circa 1300-1795* (Hilversum, 2018).

17 OBNB, nr. 424. Ik spreek over erfcijns wanneer het gaat om geld, van erfpacht wanneer het gaat om een levering in natura. Vanuit juridisch oogpunt moet een dergelijke transactie beschouwd worden als een erfpacht.

18 OBNB, nrs. 428 en 429.

19 OBNB, nr. 458.

20 Het Latijnse woord *exhibere* betekent hier 'uitgeven'. Dit blijkt duidelijk uit de uitgifte van de gemeynte van Haaren bij Oisterwijk uit 1309 waarin vermeld wordt dat de gezworenen *de dicta communitate ad annuos et hereditarios census dare et exhibere poterunt*. Zie OBNB, nr. 778.

21 Over heer Jan van Cuijk: Van Cuyck en Lambert, 'Jan I van Cuijk'. Wouter Volcart jr. was een zoon van Wouter Volcart sr. (OBNB, I, nr. 526).

Op 14 juni 1291 staat hertog Jan I van Brabant aan de burgers van 's-Hertogenbosch toe hun 'erven' in het Vrijdom te mogen overdragen aan anderen.²² Het gaat om erven, dat wilde zeggen rechten op zaken zoals land, over gemene gronden wordt niet gesproken. Zijn opvolger hertog Jan II gaat in 1305 een stap verder. De stad heeft veel schulden en geen geldmiddelen om deze te betalen. De hertog geeft daarom verlof aan het stadsbestuur om delen uit de gemeynthe zoals die door zijn voorouders aan de stad is afgestaan te verkopen. De stad mag dit doen door in erfcijns te geven of contant te verkopen al naar gelang het de bestuurders uitkomt.²³ Niet vermeld wordt waardoor de schulden werden veroorzaakt. Deze werden in elk geval het jaar erna nog veel groter wegens een boete van 5500 pond gangbaar geld die aan de stad werd opgelegd als prijs voor een verzoening na een politiek conflict.²⁴ Voor de naleving van de verzoening staan maar liefst 117 Bosschenaren garant.

Kort daarna neemt de hertog maatregelen om de stad in staat te stellen dit enorme bedrag te voldoen²⁵. Er mogen vijf jaar lang accijnzen worden geheven. Niet vermeld wordt waarop, maar vermoedelijk gaat het om alcoholica. Om de rust en het algemeen welzijn van de stad te bevorderen staat de hertog voor altijd het vrije gebruik van de gehele gemeynthe af binnen de palen en de grenzen die al lang geleden zijn vastgelegd. Schepenen en gezworenen moeten ervoor zorgen dat er geen hofsteden en erven in erfcijns worden uitgegeven en bebouwd als de versterkingen, de gemene weidegronden en de openbare straten erdoor worden gehinderd. Het stadsbestuur krijgt dus bevoegdheden op het terrein van wat wij anno 2020 ruimtelijke ordening noemen. De stadsmuur met de gracht en het wegverkeer gaan voor.

In 1321 en 1329 staat de hertog aan de stad toe om twee bossen in Deuteren te verkopen. In 1321 wordt als voorwaarde gesteld dat de opbrengst wordt besteed aan de versterking van de stad en dat er rekening en verantwoording wordt afgelegd.²⁶ Wellicht waren beide bossen niet begrepen in de reeds aan de stad uitgegeven gemeynthe en waren zij exclusief bezit van de hertog om te dienen als jachtterrein. Gezien de localisering in Deuteren, een laaggelegen gebied dat ten dele uit veen bestond, waren dit vermoedelijk wilgen- en elzenbossen. De hertog kon deze bossen missen, want zijn favoriete jachtdomein was het ten zuiden van Brussel gelegen nog bestaande Zoniënwood. De hertog liet zich in 's-Hertogenbosch niet vaak zien.

De vergunning om delen van de gemeynthe te gelde te mogen maken was om een of andere reden niet toereikend, want in 1335 en in 1341 gaf hertog Jan III van Brabant nogmaals verlof aan het stadsbestuur om de gemeynthe te verkopen. In 1341 ging het maar liefst om 1000 Bossche morgen oftewel 882 hectare. De stad kreeg toen ook de bevoegdheid om de accijnzen – die waren dus blijvertjes geworden – te verhogen of te verlagen.²⁷

Liquidatie van de gemeynthe

In het Oud-Stadsarchief bevinden zich geen oorkonden waarin de stad percelen uit de gemeynthe in erfcijns uitgeeft, in het archief van de Tafel van de Heilige Geest echter wel. Deze laten zien hoe dat in zijn werk ging. Op 24 september 1372 dragen schepenen, gezworenen, rentmeesters, dekenen van de ambachten, een deel van de goede knapen en de gemene stad na verkoop over aan Adam van Mierde een derde deel van een kamp in Deuteren aan de kant van Vught. De oorspronkelijke kamp is 10 morgen, dat is 8,8 hectare groot. De koper betaalt voortaan de stad een jaarlijkse erfcijns van 10 schellingen *payment* per morgen. Het perceel mag alleen vervreemd worden aan andere poorters. De nieuwe bezitter moet het perceel omheinen en hij mag het vee van anderen dat op zijn land komt laten opsluiten (het zogenaamde schutten). Hij mag de bezitter van het dier dan een boete

opleggen van 10 schellingen *payment* en die voor zichzelf houden.²⁸ De uitgegeven percelen waar ik gegevens over vond lagen ten westen, noorden en noordoosten van de stad.

De clausule dat het land alleen verkocht, geschonken of geruild mag worden met een andere burger van 's-Hertogenbosch beperkte de verhandelbaarheid van het land, maar maakte het voor mensen met wat geld aantrekkelijk om zich in de stad te vestigen en lid te worden van de club, dat wilde zeggen het poorterschap te kopen. Het in cijns gegeven land mocht door de eerste bezitter zonder verlof van de stad worden doorverkocht als het maar gebeurde aan een andere poorter. Een voorbeeld is de verkoop in 1373 door Gielis van Doorne aan Willem Coptiten van de helft van een derde van de vijfde kamp en de helft van een derde van de derde kamp tegen de grens met Vlijmen en Cromvoirt. Op de voormalige gemeynthe zijn dus kampen aangelegd variërend van 5 tot 10 morgen die later werden gesplitst. Naast het tarief van 10 schellingen *payment* per morgen komen ook andere tarieven voor met name 6 schellingen *payment*.

In 1388 verkoopt de stad erfcijnzen op uit de gemeynthe verkochte percelen aan vier debiteuren van deze cijnsen. Door deze transactie gaan de cijnsen teniet.²⁹ De bezitter hoeft nu geen rekening meer te houden met de wensen en eisen van het stadsbestuur.³⁰ Een van de kopers was de Tafel van de Heilige Geest die de erfcijnzen rustend op 31 morgen en 2 hont land [= 27,6 hectare] land afloste. In 1396 vonden weer drie transacties plaats waarbij de cijns werd terugverkocht en zo teniet ging.³¹ Voor deze constructie werd gekozen omdat erfcijnzen aanvankelijk niet aflosbaar waren. Door terugverkoop werd deze niet-aflosbaarheid omzeild. De stad kreeg zo weer geld in het laadje, maar de gemeynthe werd geliquideerd.

Uit de oudste bewaarde stadsrekening uit 1399/1400 blijkt dat de stad aan cijnsen 17 ponden 16 schellingen en 8 penningen *payment* ontving.³² In vergelijking met de inkomsten uit accijnzen was dit een schijntje. Ik neem aan dat de meeste cijnsen voortkwamen uit in erfcijns uitgegeven percelen gemeynthegrond. Als ik verder uitga van het in de oorkonden meest voorkomende een tarief van 10 schellingen *payment* per morgen uit de gemeynthe verkochte grond, dan komt dit neer op 35 morgen land. De oorspronkelijke gemeynthe moet tenminste 1000 morgen groot geweest zijn. In de rekening komen geen andere inkomsten uit de gemeynthe voor. Dat zou betekenen dat in 1399 de gemeynthe bijna helemaal geliquideerd was, maar voor de vestingwerken bleef geld nodig.

Een poging tot privatisering van bouw en onderhoud van de stadsmuur

In 1352 sluit het stadsbestuur een overeenkomst met een consortium van acht Bossche burgers waaronder de schout Jan Dicbier over de bouw en het onderhoud van een deel

22 OBNB, I, nr. 465.

23 OBNB, I, nr. 694; *ad censum dederint vel in pecunia parata vendiderint*.

24 OBNB, I, nr. 702. Over dit conflict OBNB, I, nrs. 699-701. Van Cuyck en Lambert, 'Jan I van Cuijk (overleden 1308)' maken alleen terloops melding van dit conflict zonder er nader op in te gaan. *Payment* was niet waardevast geld. Zie over de laatmiddeleeuwse monetaire geschiedenis van dit deel van Brabant: Fierst van Wijnandsbergen, *Gheinge ende gheve*.

25 OBNB, I, nr. 703.

26 Sassen, *Charters*, nr. 40, transcriptie en regest door De Bruijn (1321) en Sassen, *Charters*, nr. 50, niet in de verzameling De Bruijn.

27 Sassen, *Charters*, nrs. 68 (1335) en 91 (1341). Tot voor kort werd aangenomen dat de Bossche morgen gelijk was aan 0,99 hectare, maar nader onderzoek heeft uitgewezen dat dit 0,8826 hectare was. Vriendelijke mededeling van Karel Leenders aan ondergetekende van 27 april 2016.

28 THG nr. 716.

29 De Blécourt en Fischer, *Kort begrip*, 200-201.

30 THG nrs. 1016-1019.

31 THG nrs. 1207, 1208 en 1208a.

32 OSA inv. nr. 1348.

van de stadsmuur.³³ Het consortium staat garant voor een bedrag van 8000 pond. Dat zullen zij besteden aan het werk. Zij zullen de muur tussen de Vughterbinnenpoort en de Orthenpoort in stand houden. De muur is nog niet voltooid, het consortium neemt de muur aan zoals deze nu is. Zij staan garant voor het onderhoud. Er wordt rekening gehouden met de mogelijkheid dat de muur weer wordt afgebroken! Dan is het consortium niet langer verplicht te doen wat ze nu beloven. Het mag woningen bouwen 'op' de muur. Ik neem aan dat bedoeld wordt op de grond naast of achter de muur. Bouwen van woningen op de muur zou de defensieve waarde ervan tenietdoen. Als het tegenzit mogen zij de verplichting teruggeven aan de stad. De stad schakelt dus een consortium van Bossche burgers in om de nieuwe muur te onderhouden. De waarde van dit onderhoud is zeer groot blijkens het bedrag van 8000 pond, waaronder we vermoedelijk mogen verstaan ponden payment, dus niet-waardevast geld. In ruil daarvoor staat het recht om achter dit gedeelte stadsmuur te mogen bouwen. Zo kunnen de firmanten de kosten terugverdienen. Dat moet dan wel met harde bouwmaterialen. Het consortium hoeft over de bestedingen geen rekening en verantwoording af te leggen. Oorkonden over het onderhoud van andere delen van de nieuwe stadsmuur zijn er niet. De stad koos wellicht voor een deel van de nieuwe muur voor een constructie die lijkt op privatisering, maar ging niet op deze weg door.

Accijnzen en herendiensten uit de Meierij

In 1318 staat hertog Jan III van Brabant de stad toe deze te versterken, maar dat moet zij wel zelf betalen, de hertog draagt daar niet aan bij. De stad mag de kosten naar eigen goeddunken omslaan. Accijnzen worden daarbij als middel genoemd.³⁴ De heffing van accijnzen mocht niet zonder vergunning van de hertog en deze bedong dat een deel van de opbrengst aan hem werd uitgekeerd. In 1338 werden ook de bewoners van de Meierij ingeschakeld. De hertog verordende toen dat wie een ploeg bezat drie oude Tournooise groten zou afdragen, wie geen ploeg had betaalde al naargelang van zijn inkomen. De opbrengst van deze nieuwe belasting was gereserveerd voor het herstel van de muren van 's-Hertogenbosch.³⁵

Vanaf 1347 gaf de hertog steeds voor een zekere periode verlof aan de stad om accijnzen te heffen mits aan hem of haar een vast bedrag werd uitgeleerd.³⁶ Twee jaar later werd verlof gegeven om wede (een verfstof voor textiel), mede (een alcoholhoudende drank bereid uit honing), mosterddaad, lijnzaad, raapzaad, kaas, vlas, linnen laken en wouw (een verfstof voor textiel) met accijnzen te belasten.³⁷

In 1357 gaven de hertogen Johanna en Wenceslas voor een periode van tien jaar toestemming om accijnzen te heffen op zaken als van buiten komend bier (het Bossche bier werd nog even uit de wind gehouden) en broodgraan. Verder mocht 's-Hertogenbosch ieder jaar uit de Meierij mensen oproepen om één dag lang te werken aan de bouw van versterkingen. De opbrengst van de accijnzen was bestemd voor de bouw van versterkingswerken.³⁸ De vergunning om accijnzen te heffen werd daarna steeds verlengd waarbij de hertog een uitkering bedong van 600 gouden royalen per jaar. In 1391 mocht de stad deze aflossen met 6000 royalen, in ruil waarvoor de stad nu volledige vrijheid kreeg om haar burgers met accijnzen te belasten.³⁹ Uit de stadsrekening van 1399/1400 blijkt dat de financiën dreven op accijnzen.⁴⁰ Deze waren goed voor 96 procent van de inkomsten, het eigen vermogen waaronder de voormalige gemeynthe droeg maar 3 procent bij.

Vergelijking met Breda en Antwerpen

De veel kleinere stad Breda was in 1327 met het omringende land door hertog Jan III aangekocht van de laatste heer Gerard van Rasseghem en zijn vrouw Aleid van Liedekerke.⁴¹ De hertog trad hier heel anders op dan in 's-Hertogenbosch want hij nam zelf de leiding van een operatie die erop was gericht het kwetsbare oostelijk deel van de stad te beveiligen met een bakstenen muur en een ervoor liggende gracht. De rekening van deze werkzaamheden afgelegd aan de hertog is bewaard.⁴² De hertog hief een eenmalige buitengewone belasting over de stad en de er toen onder vallende dorpen terwijl de in Breda werkende Lombarden ook moesten bijdragen. De stad betaalde niet alleen 25 pond Brabantse groten als belasting maar gaf ook 15 van deze ponden aan de hertog *dat die port haer gemeente mocht utegeven ende dat wolwerke in mocht comen binnen vriheiden*

Ook hier komen we de verbinding weer tegen tussen de gemeynthe en de versterking van de stad terwijl het omringende land mee moest betalen. De stad bedong verder dat de hertog zijn macht zou gebruiken om de arbeidsintensieve wollenlakenindustrie naar de stad over te brengen. 's-Hertogenbosch probeerde dat ook. Overigens had de hertog al in 1331 aan de stad Breda het recht gegeven om percelen uit haar gemeynthe die gelegen was ten oosten en zuiden van de stad in erfcijs uit te geven.⁴³

Ook in Antwerpen, evenals 's-Hertogenbosch een hertogelijke stad, werd de gemeynthe geliquideerd om de aanleg van nieuwe vestingwerken te financieren. In 1250 verkocht hertog Hendrik III aan de stad alle gemene gronden zowel binnen als buiten de muren. In 1291 hernieuwde hertog Jan I de verkoop van 1250. De stad mocht de gemeynthe verkavelen en verkopen. De verkopen vonden plaats in 1295 en de opbrengst werd gebruikt voor de bouw van een tweede stadsmuur.⁴⁴

Conclusie

De bouw en het onderhoud van de vestingwerken van de stad 's-Hertogenbosch bestaande uit stenen muren, stadspoorten, muurtorens en natte grachten was kostbaar. Vanaf het einde van de dertiende eeuw werd om dit werk en andere uitgaven van de stad te bekostigen de gemeynthe, die zeer uitgestrekt was, verkaveld en in erfcijs uitgegeven. Aan het eind van de veertiende eeuw werden de meeste cijzen afgelost zodat de gemeynthe in 1400 vrijwel helemaal geliquideerd was. De in erfcijs uitgegeven percelen gemeynthegrond werden verkocht aan Bosschenaren die geld overhielden. Dat moet echter maar een heel klein deel van de bevolking geweest zijn. De meeste inwoners van de stad verdienden met loonarbeid net voldoende om van rond te komen. Sparen was voor hen geen optie. De uitgegeven perce-

33 Bruijn, *Notitie 1352*. Kroniek Cuperinus, 45. Sassen, *Charters*, nr. 119. Ook vermeld in: *Kroniek Peter van Os*, 78-79.

34 Sassen, *Charters*, nr. 35.

35 Sassen, *Charters*, nr. 81.

36 Sassen, *Charters*, nr. 108.

37 Sassen, *Charters*, nr. 114.

38 Sassen, *Charters*, nr. 126.

39 Sassen, *Charters*, nrs. 264 en 265. De verhouding van rente staat tot hoofdsom van een op tien kwam toen veel voor.

40 OSA inv. nr. 1348.

41 Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 132.

42 Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 154. De rekening is in 1335 afgehoord op het slot Tervuren bij Brussel waar de hertog vaak verbleef.

43 Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 147. De tekst luidt: 'uutteghevene tot erfeliken cheynse ende haren vryen wille dair mede te doene'. De stad mocht ook de visrechten op de Mark te gelde maken.

44 Prims, *Antwerpen* 6-7, 143 en 198.

len mochten alleen aan Bosschenaren worden verkocht. Ondertussen had men een andere inkomstenbron aangeboden namelijk accijnzen op alle mogelijke artikelen maar bovenal wijn en bier. In de loop van de veertiende eeuw werden de accijnzen steeds belangrijker. Zij verhoogden de kosten van het levensonderhoud en drukten naar verhouding zwaarder op lage inkomens. Vanaf 1338 verplichtte de hertog als landsheer de bewoners van de Meierij om bij te dragen aan de financiering van de versterking van haar hoofdstad 's-Hertogenbosch. Een experiment in 1352 waarbij aan een consortium van burgers de bouw en het onderhoud van de stadsmuur werd opgedragen vond geen navolging. De ervaringen ermee waren kennelijk niet gunstig. In Breda trad de hertog, die van 1327 tot 1339 heer van stad en land was, veel directer op. Hij nam zelf de leiding van de bouw van het eerste deel van de stenen muur. Ook hier werd de gemeynte gebruikt om een deel van het werk te financieren en moest het land van Breda meebetalen door middel van een eenmalige belasting.

Afkortingen

OBNB	Oorkondenboek Noord-Brabant deel I
OSA	Oud Stadsarchief
THG	Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch

Bronnen en literatuur

Afdeling Erfgoed 's-Hertogenbosch
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch oorkonden
Oud-Stadsarchief

Bavel, H. van, A.C.M. Kappelhof, G.M. van der Velden en G. Verbeek *De z.g. kroniek van het St. Geertruiklooster te 's-Hertogenbosch. Een tekstuitgave* ('s-Hertogenbosch 2002); publikatie op CD-ROM.

Blécourt, A.S. de en H.F.W.D. Fischer, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (Zevende druk, Groningen, 1969).

De Bossche Encyclopedie www.bossche-encyclopedie.nl

Bruijn, M.W.J. de, *Collectie oorkonden 1293-1380*. Aanwezig op afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch en opgenomen in de Bossche Encyclopedie. Het betreft een editie van oorkonden met gegevens over de geografie van de stad 's-Hertogenbosch binnen de muren.

Bruijn, M.W.J. de, *Notitie over de oorkonde van 30 september 1352 betreffende het onderhoud van de stadsmuur*. Intern verslag nr. 293 afdeling Bam gemeente 's-Hertogenbosch 24 juli 2003.

Camps, H.P.H., ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*. dl. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert) (Den Haag 1979).

Cerutti, F.F.X., *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda. Deel I Inleiding – rechtsbronnen tot 1405* (Utrecht 1956).

Cuperinus A. 'Die chronicke vander vermaerder ende vromer stadt van Tsertogenbosch, int corte van Henricus die eerste, hertoge van Brabant, tot Philippus van Oostenryck, coninck van Engellant ende hertogh van Brabant' in: Hermans, C.R., ed., *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betreffende de stad en meierij van 's Hertogenbosch* met twee vervolgen en diverse bijvoegsels ('s-Hertogenbosch 1848) p. 1-396.

Cuijk, Horst van, en Véronique Lambert, 'Jan I van Cuijk (overleden 1308). Topdiplomaat in een woelige tijd, in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 34 (2017) 13-52.

Fierst van Wijnandsbergen, Ron, *Ghenge ende gheve in Grave. Fondsvorming van armeninstellingen en middel-eeuwse monetaire problematiek* (Tilburg 2013).

Hoekx, J.A.M., en G. Hopstaken, A.M. van Lith-Drooglever Fortuijn en J.G.M. Sanders, ed., *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad* ('s-Hertogenbosch, 2004).

Kappelhof, A.C.M., *Regesten van oorkonden in het archief van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch 1271 – 1619*. 19 delen. Gepubliceerd op www.academia.edu en op de website van de afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch.

Lith-Droogleever Fortuijn, A.M. van, J.G.M. Sanders en G.A.M. van Synghele, ed., *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523* (Den Haag 1997).

Prims, Floris, *Geschiedenis van Antwerpen. II – de XIIIde eeuw (Van de eerste omwalling tot de tweede). Boek 2 De economische orde*. (Brussel 1929).

Sassen, J.N.G., *Charters en privilegebrieven berustende in het archief der gemeente 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1862-1865).

Uitterhoeve, Wilfried, Billy Gunterman en Ruud Abma, *Nieuwe historische atlas van Nijmegen. 2000 jaar stad aan de Waal*. (Nijmegen 2018).

Hans Witmer

Repliek

In algemene zin wil ik er allereerst op wijzen dat mijn ontwikkelingsmodel gebaseerd is op traditionele bronnen, maar ook uitgaat van stedenbouwkundige inzichten. Een methodiek die in 's-Hertogenbosch nog nooit is toegepast en die aanleiding geeft tot een verrassende nieuwe kijk op een mogelijke andere ontstaansgeschiedenis van de stad. Onderzoek op traditionele wijze zal meestal leiden tot gebruikelijke resultaten. De introductie van een nieuwe methodiek kan leiden tot verfrissende inzichten. Ik hoop dan ook met mijn hypothese een discussie op gang te brengen. Het in *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 2019 en 2020 geschetste ontwikkelingsmodel betekent ook een herwaardering van de beschrijving van de vroegste geschiedenis van 's-Hertogenbosch, zoals die in de zestiende eeuw is opgesteld door de priester Molius. Zijn *Kroniek* blijkt nauwkeuriger en waarheidsgetrouwer dan door velen werd gedacht. In de laatste paragraaf van dit weerwoord wordt nog extra aanvullende informatie gegeven.

Als antwoord op de reacties van Ad van Drunen, Ronald Glaudemans en Ronald van Genabeek wil graag nog even stil staan bij de volgende onderwerpen:

1. 's-Hertogenbosch, een novum oppidum of *ville neuve*;
2. De kleine vesting;
3. De aanval van 1202 op de stad en de bouw van de vergrote vesting;
4. De verbouwing van het 'huis van de Hertog' op de Markt in 1373.

1. 's-Hertogenbosch, een *novum oppidum* of *ville neuve*

In de inleiding voor Deel I van *De voornamen Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch, Aanteekeningen uit de Bossche Schepenprotocollen, loopende van 1500-1810* schrijft jhr. mr. A.F.O. van Sasse van Ysselt (1852-1932):

Vreemd is het dat eene zoo groote kerk als de eerste St. Jan blijkens voormelde schepenakte van 1273 moet geweest zijn, buiten de stadsmuren gebouwd werd maar nog vreemder is het, dat ook de hertog Hendrik I buiten dien muur een hof bouwde, zoals Cuperinus dien beschrijft *om daer in te tracteren saken aengaende zijnder domeynder, welck huys noch staet in de Gasthuysstraete buiten die Gevangenpoort ende is genaemt 't Hoff van Brabant*.⁴⁵

In het boek *De Sint Jan te 's-Hertogenbosch, Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur 1250-1550* geeft Ronald Glaudemans aan dat het aannemelijk is dat de werkzaamheden aan de voorganger van de Sint-Jan vóór 1222 zijn gestart.⁴⁶ Het is opmerkelijk dat de situering van de vroegste Sint-Jan namelijk buiten de 'stadsmuren' niet eerder stedenbouwkundig historisch geanalyseerd is, mede gelet op de bovenstaande opmerking van Sasse van Ysselt. Hans Janssen, oud-stadsarcheoloog, beschrijft in zijn artikel "s-Hertogenbosch, een 'novum oppidum' in de Meijerij ca. 1200-1350", dat hertog Hendrik I 's-Hertogenbosch als het model beschouwde

voor al zijn nieuwe steden. De redenen van de hertog om steden te stichten worden volgens Janssen door historici op verschillende wijze uitgelegd:

1. De oudste en nog steeds prevalerende opvatting is, dat de hertog om strategische redenen steden stichtte, teneinde de grenzen van zijn hertogdom te versterken tegen de buitenwereld en om opstandige vazallen, die vanuit binnenuit tegen hem opstonden, te bedwingen.
2. Een recentere opvatting zag de *nova oppida* als de resultaten van de algehele agrarische expansie van de twaalfde eeuw, waarbij de hertogen slechts trachtten te profiteren van de onstuimige economische groei van de steden.
3. Door anderen wordt benadrukt dat de hertog op administratief, politiek en economisch gebied gebruik maakte van de nieuwe nederzettingen als structurerend element van een tot dan toe marginaal deel van zijn territorium.⁴⁷

Deze opvattingen kunnen los van elkaar, maar ook gezamenlijk aanleiding hebben gegeven tot het stichten van steden. Volgens Janssen geven geschreven bronnen nauwelijks aanleiding tot de veronderstelling dat 's-Hertogenbosch of andere steden gesticht werden als versterkte grensvesting. Slechts eenmaal noemt de chroniqueur van de abdij van Egmond de nieuwe stad 's-Hertogenbosch een *munitio* (versterking), namelijk tijdens een militair treffen tussen hertog Hendrik I en de graven van Holland en Gelre in 1202.⁴⁸ In zijn artikel licht Janssen niet toe hoe het ideale stedenbouwkundige model van een novum oppidum eruit ziet. In aangrenzende landen zoals Engeland, Duitsland en Frankrijk zijn ook vroeg-middeleeuwse steden gesticht.

F. van Hall beschrijft in 'Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten' de vorm van een gestichte stad of een *ville neuve*.⁴⁹ Een gestichte stad heeft een kasteel, burcht of vesting, een kerk en een marktgebouw of marktterrein. In 's-Hertogenbosch zijn het huidige Marktterrein, het terrein van de Sint-Jan en het terrein van de Sint-Jacobskerk de hoogste punten ten opzichte van het omringende laagland. Deze drie gebieden zijn mogelijk gefaseerd in gebruik genomen en onderscheiden zich door hun verschillende functies, namelijk gezag, kerk en handel/markt. Deze drie gebieden gelegen langs de Marktstroom worden met elkaar verbonden door de weg van en naar Hintham.⁵⁰

Naast deze drie functies diende de situering van de te stichten stad ook te voldoen aan specifieke eisen om zijn bestaansrecht succesvol te ontwikkelen, zoals de nabijheid van een doorwaadbare plaats van een rivier, de aanwezigheid van een kruispunt van hoofdwegen of zoals bij 's-Hertogenbosch de ligging langs rivieren en beken naar het binnenland en de directe bereikbaarheid van de grote waterwegen, de Maas en de Rijn.

De Latijnse benaming *novum oppidum* voor 's-Hertogenbosch kan volgens Janssen gelijkgesteld worden met de in Frankrijk gebruikte term *ville neuve* voor een gestichte stad.⁵¹ Zowel Van Drunen als Glaudemans en Van Genabeek gaan in hun reacties niet nader in op het feit dat 's-Hertogenbosch een novum oppidum was. Hadden zij dit wel gedaan, dan zouden zij minstens moeten aangeven, dat mijn hypothese over de situering van het hof, de kerk en de markt onjuist is. De kaart van 's-Hertogenbosch in het Noordbrabants Historisch Jaarboek

45 Sasse van Ysselt, *De voornamen Huizen*, deel 1, 22, 23.

46 Glaudemans, *De Sint-Jan*, 34-38; vriendelijke mededeling R. Glaudemans.

47 Janssen, 's-Hertogenbosch, een novum oppidum, 101.

48 Janssen, 's-Hertogenbosch, een novum oppidum, 101.

49 Van Hall, *Eijsden, een vrijheid*, 361.

50 Witmer, 'Het verborgen verleden 1', 39-42.

51 Vriendelijke mededeling Hans Janssen 2018.

2020, deel 2, pag. 30 geeft een overzicht van de opeenvolgende stadsuitbreidingen vanaf het begin van de stad tot ongeveer 1550. Op het hoogste punt in de omgeving – de huidige Markt – heeft de hertog zich gevestigd met een aantal getrouwen. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat hier tegen het einde van de twaalfde eeuw een bos werd gerooid.⁵² Kortom het feit dat 's-Hertogenbosch een novum oppidum is, ondersteunt mijn ontwikkelingsmodel.

2. De kleine vesting

Molius, een zestiende-eeuwse Bossche priester, schrijft rond 1550 over de ontstaansgeschiedenis van zijn stad en geeft het jaar 1185 aan als stichtingsdatum van een vesting. Hij vermeldt dat in dat jaar in een bijna cirkelvormige omtrek een aarden omwalling en drie sterke poorten (waarschijnlijk in tufsteen) werden gebouwd.

Zo konden zij zich gemakkelijk verdedigen tegen een gewelddadige aanval van hun rivalen (de Heusdenaren) en konden dezen in de toekomst hun nieuwe huizen en weer op te bouwen woonsteden niet meer verwoesten en henzelf ook niet meer van die plaats verdrijven of proberen dit te doen. Maar vooral ook was het zaak dat de steden van Brabant door deze bolwerken de Geldersen binnen hun eigen grenzen hielden en hun drieste pogingen, invallen en plunderingen, waardoor zij vaak overal het land teisterden, beteugelden en tegengingen.⁵³

Ter plaatse van de panden Pensmarkt 20-24 zijn tufstenen fundamenteën van één meter breedte aangetroffen, die op basis van vondsten tijdens het archeologisch onderzoek konden worden gedateerd omstreeks 1170.⁵⁴ Het is in 's-Hertogenbosch het enige gebouw van tufsteen. Hans Janssen gaat ervan uit dat dit gebouw onderdeel was van de residentie die de hertog zelf in 1222 zijn *curia* noemde, toen hij in ruil voor het verkrijgen van politieke steun (en financiële middelen) een aantal van zijn allodia opdroeg aan de aartsbisschop van Keulen en deze weer in leen terugkreeg. Onder de bezittingen, die in ruil worden gegeven, bevindt zich een aantal van de nova oppida (Tilburg, Dormaal, Hannut), maar in de eerste plaats: *...allodium [suum] de Orthen cum Buscho et [aliis] pertinenciis omnibus [exempta] curia sua et atrio ecclesia, in quibus [munitionem] construxerit...*⁵⁵ De hertog maakt hier dus zeer nadrukkelijk een onderscheid tussen zijn goed Orthen inclusief de nieuwe stad 's-Hertogenbosch en zijn eigen curia (hof) met het *atrium ecclesiae*. Janssen constateert:

Het is opmerkelijk dat in de oorkonde of zeer nadrukkelijk het militaire element wordt ingesloten, zoals bij Dormaal (*...[cum castro et aliis] suis appendiciis...*), en Hannut (*...[cum] astro et aliis attinentiis...*) of wordt uitgesloten zoals bij Tilburg (*...cum suis attinentiis [preter] munitionem que ab episcopo Traiectensi [tenetur]...*), waar klaarblijkelijk het kasteel al een leen was van de bisschop van Utrecht. Eenzelfde voorbehoud inzake een militair element wordt gemaakt voor zijn hof in 's-Hertogenbosch, namelijk als hij (dat wil zeggen de hertog) daarin een versterking zal hebben geconstrueerd. Dit betekent dus dat de hertog in of rond de stad of eventueel alleen rond zijn hof van plan is een versterking te construeren of daarmee bezig is en dit nog niet voltooid heeft. Als de versterking gebouwd zal worden, zal deze dus van de opdracht in leen worden uitgesloten. Deze passage zou kunnen slaan op de bouw van de nieuwe stadsmuur, maar ook op een plan voor de verbouwing van zijn curia tot een apart, binnen de ommuring van de stad opgenomen versterking.⁵⁶

De tekst van de hertog zou ook op een andere manier uitgelegd kunnen worden. Hij zou bedoeld kunnen hebben op het herstel van de in 1202 verwoeste munitio, de kleine vesting. Zijn eigen hof (*curia*) maakte onderdeel uit van de nieuwe, vergrote vesting, die de huidige Markt omvatte. Het terrein waar zijn verwoeste jachtverblijf stond, heeft hij vermoedelijk niet in de oorspronkelijke situatie hersteld. Later – in 1228 – schonk hij het grootste deel van dit gebied aan de Minderbroeders. Het resterende deel, dat gelegen was naast de kleine vesting en later binnen de vergrote vesting, heeft mogelijk gediend als kwartier voor het leger van hertog Hendrik I.

Verder merkt Hans Janssen in zijn artikel nog op dat het erop lijkt dat de hertog handig gebruik heeft gemaakt van het politieke machtsvacuüm in het noordelijke deel van Brabant om via de stichting van nova oppida zijn gezag uit te breiden ten koste van vele lokale machthebbers en daardoor zijn inkomsten te vergroten.⁵⁷ In deze situatie kregen de nova oppida de mogelijkheid om als regionaal marktcentrum te gaan fungeren en er zijn aanwijzingen in de stadsrechtsverleningen, dat hertog Hendrik in dit marktsysteem ernaar gestreefd heeft zijn eigen domein, de *civitas ducis* 's-Hertogenbosch tot meest geprivilegieerde plaats te maken. Als enige van zijn stichtingen rustte hij deze uit met tolprivileges op de Rijn en door Gelre, waardoor behalve regionale ook internationale handel mogelijk werd.

De *Kroniek van Molius* vermeldt over dit gebied ter plaatse van Pensmarkt 20-24: 'De jagers van de hertog hadden deze hut omgeven met een wal en een soort gracht om geen geweld te hoeven duchten van vijanden of van hun rivalen van elders'.⁵⁸ De Latijnse tekst van Molius vermeldt het woord *casulae*, dat 'hutje' betekent. In de tijd van Molius waren er geen sporen meer te zien van de oorspronkelijke bebouwing hier. Het gekozen woord moet dus als een interpretatie worden gezien. Van Drunen is van mening dat alleen de oudste fase van dit gebouw als een verblijf van de hertog bestempeld kan worden. Hij beschouwt de volgende bouwfases ter plaatse van de panden Pensmarkt 20-24 in de dertiende eeuw op deze locatie als een nieuwbouw voor de Lombarden.⁵⁹ Molius geeft verder aan dat op de Markt het slot van de hertog werd gebouwd⁶⁰ en dat buiten de muren een tweede gebouw van de hertog, het hof van de raad, werd gebouwd als kasteel.⁶¹

Molius zet ons met zijn beschrijving van de eerste omwalling van 1185 die korte tijd daarna in steen werd opgetrokken mogelijk op het spoor van een oudere fase. Het door Molius omschreven bijna cirkelvormige gebied met drie poorten zou overeen kunnen komen met het ommuurde gebied van de (huidige) Markt. De toevoeging 'met drie poorten' is wel een aanwijzing voor een mogelijke vorm. Over die drie poorten geeft Molius in zijn kroniek de volgende informatie:

Zo bouwde elke stad op eigen kosten haar poort en zo gaven zij vorm aan de toekomstige stad. De Leuvenaren bouwden de Gevangenpoort aan het begin van de Hinthamerstraat, de Brusselaars de poort die in de Orthenstraat is, de Kruispoort, en de Antwerpenaren de zogeheten Poort van de Heilige Maria, die toen in de buurt van het Wild Varken lag, die later bij de uitbreiding van de stad afgebroken is en opgeruimd.⁶²

52 Janssen, *Van Bos tot Stad*, Markt, 57.

53 Molius, *Kroniek*, 83-85 (citaat 85).

54 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch, van straat tot stroom*, 107-108; Janssen, 's-Hertogenbosch, een novum oppidum', 105.

55 Camps, *Oorkondenboek* I, 1, nr.123.

56 Camps, *Oorkondenboek* I, 1, nr. 123, Janssen, 's-Hertogenbosch, een novum oppidum', 105.

57 Janssen, 's-Hertogenbosch, een novum oppidum', 107.

58 Molius, *Kroniek*, 73-75.

59 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch, van straat tot stroom*, 107-108.

60 Witmer, 'Het verborgen verleden 1', zie afb. 17 en 18, 40 en 41.

61 Witmer, 'Het verborgen verleden 1', zie afb. 19 en 21, 46 en 48.

62 Molius, *Kroniek*, 85.

Van Drunen twijfelt in zijn reactie op mijn artikel sterk aan een ommuurde kleine vesting. Ik herken die twijfels. In mijn tekst verwoord ik die twijfels ook. De rondgang die Van Drunen maakt, heb ik natuurlijk ook 'gelopen'. Redeneer je vanuit het ville-neuve model dan is een versterking ter plaatse van de Markt een logische gedachte. De vraag die dan gesteld kan worden is, hoe heeft die versterking eruit gezien? De 'doorlopende' structuurlijn tussen de Moriaan en het Huis van de Ridder in de Ridderstraat kan naar mijn mening niet toevallig zijn ontstaan en beschouw ik als een aanwijzing voor de aanwezigheid van een vroegere versterking. In mijn reconstructie heeft de hertog een handelsnederzetting gerealiseerd, gecombineerd met een militaire vesting ter verdediging van 's-Hertogenbosch tegen de legers van de graven van Holland en Gelre. Het betreft hier een combinatie van huisvesting van het gezag en de handel, waarvan beide profijt hadden.

Hertog Hendrik I kon in 1197 met een gerust hart deelnemen aan de Duitse Kruistocht. Hij zou mogelijk enkele jaren wegblijven. Maar hij liet de jonge stad 's-Hertogenbosch goed verzorgd achter. Er zijn sterke aanwijzingen dat hij een te verdedigen vesting (munitio) had gerealiseerd. Daarnaast had de stad tolprivileges ontvangen van de graaf van Gelre voor het graafschap Gelre en keizer Hendrik VI had, op voorspraak van Hertog Hendrik I, toestemming verleend tot varen op de Rijn. Keizer Hendrik VI overleed echter vroegtijdig in Messina eind september 1197 aan de gevolgen van een koortsaanval. De deelnemers aan de Duitse Kruistocht hadden het Heilige Land nog niet bereikt toen zij het bericht van zijn overlijden ontvingen. Zij haastten zich terug naar huis, gelet op de te verwachten opvolgingsproblemen. Keizer Hendrik VI liet namelijk een vierjarig zoontje achter. Ook hertog Hendrik I keert in 1198 terug om zijn positie te behouden en mogelijk te versterken. Samenvattend: historische bronnen, de Kroniek van Molius en de stedenbouwkundige analyse leiden tot de conclusie dat er een kleine vesting bestaan moet hebben.

3. De aanval op 's-Hertogenbosch in 1202 en de bouw van vergrote vesting

Johan Hendrik van Heurn beschrijft in *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, deel I in 1776 de aanval op de stad in 1202:

De Graaf van Holland, brak zodra hem die tijding ter ooren kwam het beleg van Utrecht op en belegerde 's-Hertogenbosch, welke stad hij met zo veel geweld aantastte dat zij op den zevenden van September aan hem overging. Willem, Heer van Perwijs, broeder van Hertog Hendrik en Hendrik van Kuik, die zich met hun volk ter verdediging daar binnen begeven hadden, werden aldaar gevangen. Vermits den Graaf ter ooren kwam, dat de Hertog Hendrik tot hulp in aantogt was, deet hij de stad met haast plunderen, dien hij vervolgens in koolen leide.⁶³

De verwoesting van 's-Hertogenbosch in 1202 door de legers van de graven van Holland en Gelre moet voor de hertog een enorme tegenslag zijn geweest. Hij moest de burgerij en de kooplieden weer vertrouwen geven in de potenties van de nieuwe stad. De mogelijkheid bestaat dat hertog Hendrik deze smet op zijn blazoën heeft willen wegpoetsen. Mogelijk zijn constructiefouten mede de oorzaak geweest van de vernietiging van de toenmalige kleine vesting. Daarbij kan gedacht worden aan een slechte fundering en onvoldoende stabilisatiemaatregelen, zoals steunmuren.

Aan de oostzijde van het gebied van de kleine vesting, dat rond 1222 binnen de grote vesting viel, lag de Marktstroom. De relatie met het water speelde een belangrijke rol voor de tolheffing, handel en goederenopslag. Alle resten van de oude ommuring (van de kleine vesting) zullen opgeruimd zijn of het meest waarschijnlijk hergebruikt zijn. Aan de zuidzijde werd een nieuwe sterkere verdedigingsmuur gebouwd. Mogelijk is het puin van de eerste vestingmuur gebruikt voor de vulling van het kistwerk van de nieuwe tweede vestingmuur. Dit is een bouwwijze voor muren, waarbij aan binnen- en buitenzijde een dunne muur werd opgemetseld met af en toe een steen ter verankering naar binnen gericht, waarna de ruimte tussen de muurtjes werd gevuld met een betonachtige mortel van kalk, vermengd met toeslagmaterialen zoals grind, schelpen en steenpuin.

De westelijke muur van de kleine vesting lag ruim binnen het gebied van de grote vesting van rond 1222. Aan de Marktzijde is naast de ruggengraat in het blok op de Markt op meerdere locaties metselwerk aangetroffen in Vlaams verband. Alleen ter plekke van het blok op de Markt is een stuk muur aangetroffen dat door zijn hoogte en detaillering aan de Pensmarktzijde een onderdeel geweest kan zijn van de eerste kleine versterking. Sloop van de restanten was rond 1222 niet noodzakelijk, daar dit deel van de muur geen verdedigingsfunctie meer had.

De fundering kon helaas niet onderzocht worden. Tegen de achtergevel van het pand Pensmarkt 15 was een beerkelder aangebracht. De onderzijde van de beerkelder bevond zich op 2,78 meter +N.A.P. (zie afb. 2, p. 62). Een relatie met een achterliggend bouwwerk aan de Marktzijde kon ook niet aangetoond worden. De huidige achtergevels van de aangrenzende panden op de Markt zijn duidelijk deels achter het muurwerk met Vlaams verband aangebracht.

Bouwhistorisch onderzoek van het pand Markt 28, gelegen aan de oostzijde van het blok op de Markt, heeft aangetoond dat de achterzijde van het pand gebouwd was tegen een 0,70 meter dikke muur van een oudere structuur. Deze muur is bij de sloop van de panden Markt 28 en Pensmarkt 7 en 9 geheel verwijderd.⁶⁴

Van Drunen benoemt ook het terrein naast de Moriaan tot en met het eerste pand (Hoge Steenweg 1/1a) na het Scheidingsstraatje in zijn reactie. De percelen waren belast met cijzen in natura, namelijk was en peper. Hij oppert de mogelijkheid dat dit het terrein van de kerk was dat in 1222 buiten het leen aan de bisschop van Keulen werd gehouden. Dan zou hier een kerk gestaan kunnen hebben.⁶⁵ Ronald Glaudemans geeft in zijn studie aan dat het zeer aannemelijk is dat met de voorganger van de Sint-Jan al voor 1222 gestart is. In de opzet van de *ville neuve* was de huidige locatie voor de kerk van de stad gereserveerd.⁶⁶ Mogelijk is dit terrein naast de Moriaan (dus buiten de kleine vesting) gebruikt voor het begraven van de doden die zeker zijn gevallen tijdens de aanval op 's-Hertogenbosch en die snel begraven moesten worden. De aanwezigheid van een kapel of kerk ter plekke lijkt mij zeer onwaarschijnlijk.

Van Sasse van Ysselt neemt aan dat het bouwen van de Sint-Jan en het hof van Brabant alleen te verklaren is als hertog Hendrik I het voornemen had om ook die aanzienlijke gebouwen binnen de stadsmuren te trekken. Hij leidt dat af de aanwezigheid van een stuk vestingmuur in de tuin van het huis 'De Wildeman' (Verwersstraat 7), komende uit de richting van de Fonteinstraat naar de achter dat huis stromende Dieze. Deze muur had niet minder dan dertien versnijdingen. Daar van een voortzetting in zuidwaartse richting geen

63 Van Heurn, *Historie der Stad*, 1776, Eerste Deel, Tweede Boek I, 104-105.

64 AEH, BW, blok 1.11, pand Markt 28; Witmer, 'Het verborgen verleden 1', 39.

65 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch, van straat tot stroom*, 180, 193. Dit terrein strekte zich tot aan het huidige Scheidingsstraatje uit. Het heeft na oorlogsschade tientallen jaren braak gelegen totdat grootschalige nieuwbouw het bodemarchief volledig heeft verstoord.

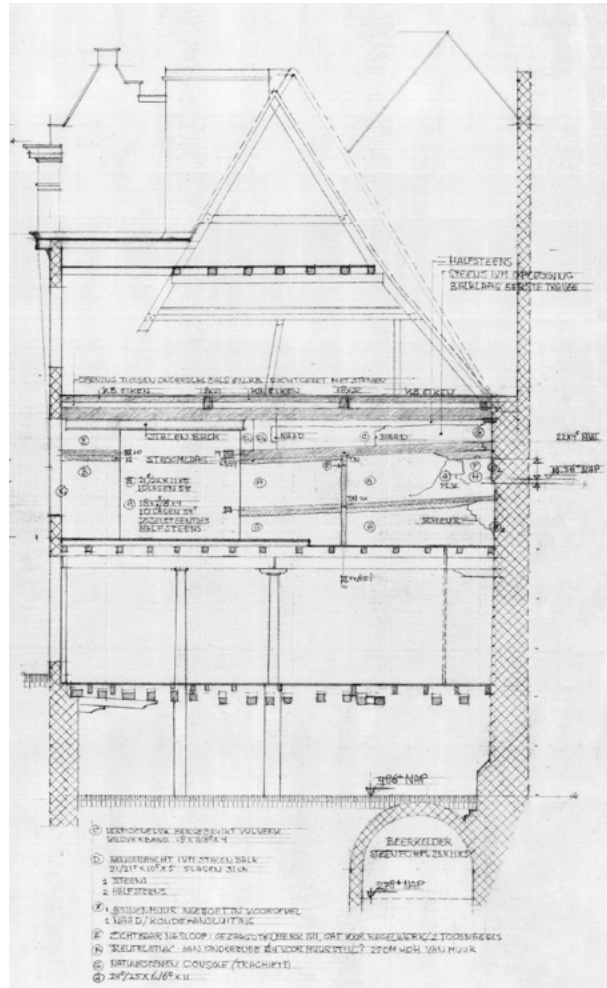
66 Glaudemans, *De Sint-Jan*, 33-38.

2. Doorsnede pand Pensmarkt 15

Naast de al eerder vermelde kenmerken van een deel van de achtermuur van de panden Pensmarkt 13 en 15, zoals het Vlaams verband, de profielstenen, de verweerde kleurstelling en het ontbreken van een gelijkwaardige tegenhanger, kunnen nog de volgende constatering worden toegevoegd:

- De linker en rechter zijgevel van de panden Pensmarkt 13 en 15 waren ingeboet in de achtergevel.
- De scheidingmuur tussen Pensmarkt 13 en 15 was stotend tegen de achtermuur uitgevoerd.
- Er zijn geen oorspronkelijke, dichtgezette gevelopeningen geconstateerd in de achtergevel van de panden. Ook de aangetroffen balkgaten waren ingehakt.

sprake is, neemt hij aan dat de doortrekking van de muur gestaakt is.⁶⁷ Naar mijn mening bestaat de mogelijkheid dat de kleine vesting aan de zuidoost-zijde tussen de Marktstroom en de Verwersstroom was voorzien van een tweede muur en dat dit deel in de tuin van Verwersstraat 7 een onderdeel daarvan was. Tussen de muren heeft als extra bescherming mogelijk ook een gracht gelegen richting de Marktstroom. Dit ingesloten gebied kon dus dienen als vrij schootveld. Archeologisch onderzoek aan de andere zijde van de Verwersstroom ter plekke van 'Achter het Verguld Harnas' (1997-1998) heeft de aanwezigheid van twee 'woontorens' met schuurachtige bijgebouwen uit ongeveer 1300 aangetoond, die gelegen zijn ten zuiden van de 'nieuwe vestingmuur' achter het huidige stadhuis. In dit gebied woonden in de dertiende en/of veertiende eeuw waarschijnlijk stedelingen en/of handelaren van Joodse komaf.⁶⁸ Ook Molijs schrijft hierover:

Aldus was er in die tijd een grote toestroom van mensen van allerlei afkomst naar de nieuwe stad en gaf deze toegang tot de welkome vrijheid. Zo ook is in het recente verleden nog aan het licht gekomen dat er in die tijd buiten de poort van de Heilige Maria, op de plaats die

naar Het Wild Varken genoemd is, enkele groepjes joden gewoond hebben met hun eigen gebruiken en leefgewoonten. Maar toen zij er op betrapt werden dat zij een vreselijk, afschuwelijk complot aan het beramen waren ter vernietiging van de nieuwe stad, zijn zij allen tegelijk ter dood gebracht en op de Vugtherhei niet ver van de galg verbrand.⁶⁹

Dit deel van de stad is pas na 1318 binnen de muren gekomen.⁷⁰ De woon- en werkomgeving van de poorters van 's-Hertogenbosch lag voor die tijd op enige afstand van de kleine en vergrote vesting. Na de periode van overstromingen tussen 1250 en 1300 en vervolgens na de start van de bouw van de eerste stadsmuur is dat vermoedelijk geleidelijk gewijzigd. Zijn de kooplieden die, samen met de hertog, geïnvesteerd hadden in de ommuring van rond 1222 gebleven? Hebben zij getwijfeld aan het bestaansrecht van de stad door de overstromingen die de stad teisterden? Hierdoor zal de economie zich slecht of minder positief ontwikkeld hebben.

De verplaatsing van de rooilijn van de bebouwing aan de zuidzijde van de Markt binnen de vergrote vesting, de demping van het deel van de Verwersstroom binnen de muren van de vergrote vesting, de bouw van de Grote Waag, het Vleeshuis, het Broodhuis en de Lakenhal wijzen op een hersteld geloof in het bestaansrecht van de stad. Hetzelfde kunnen we zeggen van de stedenbouwkundige aanpassing van het gebied, namelijk ter hoogte van de huidige Schapenmarkt, die plaats vond rond 1300. Poorters hebben zich rond 1300 binnen de muren van de vergrote vesting gevestigd ter plaatse van de Sadelstraet en mogelijk achter de hoofdbebouwing langs de Hooge Steenweg en de Orthenstraat.⁷¹

4. De verbouwing van het 'huis van de Hertog' op de Markt in 1373

Bij het verder bestuderen van de oorkonden van Martin de Bruijn is een verklaring van Hertogin Johanna uit 1373 aangetroffen. Martin de Bruijn lokaliseert deze oorkonde op de Pensmarkt 7-9(?) ter plaatse van het Broodhuis.⁷² Na het analyseren van de tekst ben ik ervan overtuigd dat het hier gaat om de locatie van het voormalige raadhuis tegenover het stadhuis Markt 1, een deel volgens Molijs van het oorspronkelijke pand van de hertog aan de Markt. Na 1348 tot 1366 wordt in het raadhuis, gelegen in het uitstekende deel van het blok op de Markt het overleg gevoerd tussen het bestuur van de stad en de vertegenwoordigers van de hertog. In 1366 werd het pand Markt 1 door het stadsbestuur als raadhuis in gebruik genomen.

In 1373 heeft hertogin Johanna een huis in haar hoekhuis tussen de vleeshouwers en een kamer van de Heilige Geest – welk huis lange tijd leeg had gestaan omdat niemand het in cijns wilde nemen – in vier 'kamers' gedeeld en in cijns gegeven. Zij geeft een van die kamers, gelegen tussen Arnoud Berewout de jonge en Koenraad de Writer voor 35 schellingen per jaar aan Godschalk van Megen. De hertogin gebruikt de term 'een huys met eenre hofstat (residentie/curia)'. Het lijkt aannemelijk dat het hier gaat om het voormalige verblijf van de hertog en de locatie van het voormalige raadhuis (tot en met het hoekhuis) in het uitstekende deel van het blok op de Markt (zie afb. 3, pag. 64). De opmerking van Molijs dat hertog Hendrik I op de Markt een slot heeft gebouwd, stemt hiermee overeen. Kortom: er is voldoende materiaal voor handen om te bewijzen dat Molijs betrouwbaar is als historische bron.

67 Sasse van Ysselt, *De voornamen huizen*, deel I, 22 en 23.

68 Janssen en Treling, *Van penningen en groten*, 18, 53 en 62.

69 Molijs, *Kroniek*, 91 en 93.

70 Witmer, 'Het verborgen verleden 2', afb. 11, (voorheen 6.3.1) pag. 30.

71 Witmer, 'Het verborgen verleden 2', afb. 7, (voorheen 6.1.2) pag. 20.

72 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv.nr. 1373.08.17 Pensmarkt 7-9(?).

De oorspronkelijke tekst van de verklaring van hertogin Johanna luidt:

Johanne bider gracies Goids hertoghyne van Luccemborch, van Lothrike, van Brabant, van Lemborch ende marcgreynne des heylichs Ryx, doen condit allen luden, want wij een huys met eenre hofstat ghelegghen in onse hoechhuys binnen onser stadt vanden Bossch tusschen der vleeshouwer ende eenre cameran die den Heyligen Gheest toehoort, dair wij jaerliken tijns af te hebben plaghen langhen tijt ydel ende ledich ghestaen heeft, ende onsen tijns dair af ghederft hebben, so dat wij daden te weten doen ende ghebieden inder kerken of yeman dat voirscreven huus metter hofstat aenverden woude ende onsen tijns dair af jaerlix gelden ende betalen als ghewoenliken is metten afterstelle, ende nyeman en quam die dat doen woude, dair om hebben wij bij rade Godefroits vanden Torne, ons rentmeesters van Brabant, ende Heynrics Loesen, ons rentmeesters vanden Bossch, dat voirscreven huus metter hofstatte tijnsse gegeven ende in vier cameran ghedeilt, so dat wij een vanden voirscreven vier cameran ghelegghen tusschen Amt Berwout den jonghen aen deen side ende Coenrart den Writer aen dander side hebben doen geven ende gheven mit desen brieve Goidscalc van Meghen erfelijc te hebben ende te houden, hem, sinen nacomelinghen ende erfghenamen, om vivendertich scillinghe payments ons, onse naacomelinghen ende ergghenamen oft onsen rentmeester vanden Bossche die ten tide sijn sal tot onsen behoef alle jair teKerstavont erfelijc ende ewelijc te betalen in alsuiken ghelde als wij of onse rentmeesters vanden Bossch voirscreven iarerlijx ten tide der betalinghen in onse voirscreven stadt vanden Bossch van onsen renten nemen suelen, ende gheloven den voirscreven Goidscalc dair af altoes waerscap te doen also verre alst recht.

3. Aanzicht van het blok op de Markt en de voormalige locatie van het verblijf van hertog Hendrik I op de Markt.

Nawoord

Mijn dank gaat uit naar Ad van Drunen, Ronald Glaudemans, Ronald van Genabeek en Ton Kappelhof, die bereid waren te reageren op mijn artikel 'Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch, een ontwikkelingsmodel van de stad vanaf 1170 tot 1400'. Het artikel van Ton Kappelhof over de financiering van de stadsmuur beschouw ik als een aanvulling op mijn publicatie. Ik ben van mening dat de verklaring van hertogin Johanna uit 1373 bewijst dat de hertog in het blok op de Markt woonde, namelijk in de hertogelijke residentie of *curia*. Naast het stedenbouwkundige bewijs is er voldoende bronnenmateriaal om het bestaan van de kleine vesting en de vergrote vesting aannemelijk te maken. Daarom geven de binnengekomen reacties mij geen aanleiding om mijn conclusies aan te passen. Natuurlijk heb ik kennis genomen van het boek *'s-Hertogenbosch, Stad op de schop, 40 jaar archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch* van Ronald van Genabeek, Eddie Nijhof en Frederike Schipper. Een boeiend overzichtswerk. Dit boek geeft mij echter geen redenen tot andere inzichten. Ik heb getracht de geschiedenis van de stad te benaderen vanuit een andere invalshoek.

Afkortingen

AEH, BW	Archief Groot Tuighuis 's-Hertogenbosch, Bouwhistorische waarnemingen
NL-HtSA	Stadsarchief 's-Hertogenbosch.

Literatuur

- Camps, H.P.H. e.a., ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, I ('s-Gravenhage 1979).
- Drunen, A.H. van, *'s-Hertogenbosch, van straet tot stroom* (Zeist/Zwolle 2006).
- Hall, F. van, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten*, Maaslandse Monografieën 74, (Hilversum 2011).
- Glaudemans, R., *De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur 1250-1550* (Zwolle 2017).
- Heurn, J. H. van, *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, Deel I (Utrecht 1776).
- Janssen, H.L., *Van Bos tot Stad*, ('s-Hertogenbosch 1983).
- Janssen, H.L., "s-Hertogenbosch, een novum oppidum in de Meierij ca. 1200-1350", *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 10 (2007) 95-140.
- Janssen, H.L. en J.R. Treling, *Van penningen en groten, De schatvondst Achter het Verguld Harnas in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2011).
- Molius, Willem, *Kroniek van Molius, Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad*, ed. J.A.M. Hoekx ('s-Hertogenbosch, 2003).
- Oppermann, O., ed., *Fontes Egmondenses*, Werken van het Historisch Genootschap derde serie nr. 61 (Utrecht 1933).
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *De voornamen Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen, Aanteekeningen uit de Bossche Schepenprotocollen, loopende van 1500 tot 1810* (3 dln.; 's-Hertogenbosch 1910-1915).